

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTE
SOCIĀLO ZINĀTNU FAKULTĀTE
HUMANITĀRO UN SOCIĀLO ZINĀTNU INSTITŪTS

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES
SOCIĀLO ZINĀTNU FAKULTĀTES
STARPTAUTISKO ZINĀTNISKO KONFERENČU
RAKSTU KRĀJUMS

Starptautiskās zinātniskās konferences
“*Sociālās zinātnes reģionālajai attīstībai 2019*”
materiāli
(2019. gada 11.–12. oktobris)

IV DAĻA. PSIHOLOGIJAS AKTUALITĀTES

PROCEEDINGS OF THE INTERNATIONAL
SCIENTIFIC CONFERENCES OF
FACULTY OF SOCIAL SCIENCES OF
DAUGAVPILS UNIVERSITY

The materials of the International Scientific Conference
“*Social Sciences for Regional Development 2019*”
(11th–12th October, 2019)

PART IV. ISSUES OF PSYCHOLOGY

DAUGAVPILS UNIVERSITĀTES
AKADĒMISKĀS APGĀDS “SAULE”
2020

Apstiprināts DU Humanitāro un sociālo zinātņu institūta Zinātniskās padomes sēdē 2020. gada 4. jūnijā, protokols Nr. 7.

Menšikovs V. (zin. red.) *Daugavpils Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes starptautisko zinātnisko konferenču rakstu krājums. Starptautiskās zinātniskās konferences "Sociālās zinātnes reģionālajai attīstībai 2019" materiāli. IV daļa. Psiholoģijas aktualitātes*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds "Saule", 2020. 120 lpp.

Rakstu krājuma redakcijas kolēģija:

Prof., Dr. sc. soc. V. Menšikovs (Daugavpils Universitāte, Latvija) – zinātniskais redaktors
Vadošā pētniece, Dr. oec. O. Lavrijenko (Daugavpils Universitāte, Latvija) – zinātniskā redaktora vietniece (ekonomika)
Doc., Dr. paed. I. Ostrovska (Daugavpils Universitāte, Latvija)
Prof., Dr. iur. J. Teivāns-Treinovskis (Daugavpils Universitāte, Latvija) – zinātniskā redaktora vietnieks (tiesību zinātne)
Prof., Dr. hab. paed., Dr. hab. psych. A. Vorobjovs (Daugavpils Universitāte, Latvija) – zinātniskā redaktora vietnies (sociālā psiholoģija)
Prof., Dr. hab. oec. V. Kosiedovskis (Nikolaja Kopernika Universitāte Toruňā, Polija)
Prof., Dr. hab. sc. soc. A. Matulionis (Lietuvas Sociālo pētījumu centrs, Lietuva)
Asoc. prof., Dr. iur. J. Neimanis (Latvijas Universitāte, Latvija)
Pētniece, Dr. psych. M. Nesterova (Daugavpils Universitāte, Latvija)
Dr. iur. M. Potapovs (Novosibirskas Valsts Tehniskā universitāte, Krievija)
Pētniece, Dr. oec. O. Ruža (Daugavpils Universitāte, Latvija)
Prof., Dr. sc. soc. M. J. Šoutena (Beira Interior universitāte, Portugāle)
Prof., Dr. oec. J. Vankeviča (Vitebskas Valsts Tehnoloģiskā universitāte, Baltkrievija)
Prof., Dr. iur. V. Zahars (Daugavpils Universitāte, Latvija)

Recenzenti:

Profesore, Dr. psych. D. Beresnevičiene (Viļņas Universitātes Biznesa skola, Lietuva)
Asoc. prof., Dr. psych. A. Ruža (Daugavpils Universitāte, Latvija)
Pētniece, Dr. psych. M. Nesterova (Daugavpils Universitāte, Latvija)

Rakstu krājumā iekļauti Daugavpils Universitātes Sociālo zinātņu fakultātes un Humanitāro un sociālo zinātņu institūta starptautiskās zinātniskās konferences (2019. gada 11.–12. oktobris) materiāli: augstskolas zinātnieku, doktorantu, kā arī citu Latvijas un ārzemju sadarbības augstskolu zinātnieku raksti psiholoģijas nozarē.

Par rakstos atspoguļotajiem faktiem, viedokļiem un terminoloģiju atbild rakstu autori.

Ir iekļauts datu bāzē: / Included in the database: / Включён в базу данных:
Electronic Journals Library of University of Regensburg.

SATURS / CONTENTS

<i>Jeļena Badjanova, Margarita Nesterova, Dzintra Iliško</i> (Latvija)	
VĪRIŠU UN SIEVIEŠU UZVEDĪBAS GENDERĀ īPATNĪBU KRITISKS IZVĒRTĒJUMS SOCIĀLAJĀ KONTEKSTĀ	5
Critical evaluation of male and female behavioral peculiarities in the social context	
<i>Juris Dzelme</i> (Latvija)	
KOMPLEMENTARITĀTES PRINCIPA PIELIETOŠANA ZINĀTNĒ	14
The use of complementarity principle in research	
<i>Iveta Gēbele, Margarita Nesterova</i> (Latvija)	
ES KONCEPCIJAS VĒIDOŠANĀS FENOMENS – TEORĒTISKIE ASPEKTI	28
Phenomenon of Self-Concept Formation – Theoretical Aspects	
<i>Aleksandra Kaczmarek</i> (Polija)	
OCCUPATIONAL BURNOUT – THE CONSEQUENCE OF STRESS AT WORK	47
Профессиональное выгорание – следствие профессионального стресса	
<i>Regina Kokina</i> (Latvija)	
LATVIJAS UN KOREJAS REPUBLIKAS KULTŪRU DIMENSIJU īPATNĪBAS: AGRĪNĀ BRIEDUMA VECUMPOSMA PILSOŅU ATTIEKSME PRET POLITISKO LĪDZDALĪBU	62
The peculiarities of the cultural dimensions of the Republic of Latvia and the Republic of Korea: early adulthood citizens' attitudes towards political participation	
<i>Nour Nassar, Manuela Tvaronavicienė</i> (Lietuva)	
SUSTAINABLE MANAGEMENT FOR GREEN COMPETITIVENESS: A SCIENTIFIC REVIEW	75
Ilgspējīga apsaimniekošana videi draudzīgai konkurēspējai: zinātniskais pārskats	
<i>Vineta Priekule, Santa Zīmēle</i> (Latvija)	
VĒRTĪBU SISTĒMAS SAISTĪBA AR RELIGIOZITĀTES ASPEKTIEM PIEAUGUŠO IZLASĒ	84
Correlation of Value System and Religiosity Aspects for a Sample of Adults	

<i>Tatjana Uzole, Elīna Uzole (Latvija)</i>	
JAUNIEŠU SASKARSME INTERNETA VIDĒ: SOCĀLO TIKLU FACEBOOK, INSTAGRAM, WHATSAPP	
LIETOŠANAS ĪPATNĪBAS	95
The aim of the research is to study the peculiarities of communication among young people in Social Networks (<i>Facebook, Instagram and WhatsApp</i>)	
Ziņas par autoriem / About authors	115
Vispārīgās prasības zinātniskam rakstam	116
General requirements for the paper	118

Jeļena Badjanova, Margarita Nesterova, Dzintra Iliško (Latvija)

VĪRIEŠU UN SIEVIEŠU UZVEDĪBAS GENDERĀ ĪPATNĪBU KRITISKS IZVĒRTĒJUMS SOCIĀLAJĀ KONTEKSTĀ

Lidz šim pasaulē tiek pētīti sieviešu un vīriešu sociālie raksturojumi un sociālās lomas, kas pastāv dažādās sabiedrībās. Daži genderatšķirību un līdzību aspekti arī izpētīti Latvijā ģimenēs, tiesiskās, juridiskās psiholoģijas un menedžmenta psiholoģijas nozarēs. Taču genderā īpatnību problēma konkrētā personības attīstības stadijā izpētīta nepietiekami, īpaši uzvedības gendera līdzības un atšķirības jaunības, agrīnā un vidējā brieduma vecumposmā.

Raksta teorētiskais pamatojums balstās gan uz klasiskam teorijām, gan uz jaunāko pētījumu rezultāteim. Pētījuma mērķis ir izpētīt teorētiskās atziņas par vīriešu un sieviešu uzvedības gendera līdzībām un atšķirībām jaunības, agrīnā un vidējā brieduma vecumposmā.

Pētījumā tika izmantota kvalitatīvā metodoloģija – kontentanalize: tika interpretēti vīriešu un sieviešu uzvedības genderīpatnību saturs un dinamika jaunības, agrīnā un vidējā brieduma vecumposmā. Pētījuma gaitā tika atzīst, ka vīriešu un sieviešu gendera uzvedības sociālo modeļu konstruēšanas rezultātā ir nozīme vērtību sistēmai, ko nosaka sabiedrības kultūra un pieņemtās sociālās nostādnes.

Atslēgas vārdi: uzvedības gendera līdzības un atšķirības, uzvedības genderīpatnību saturs.

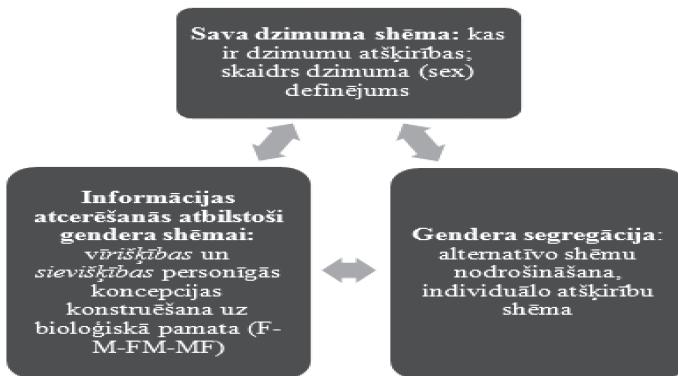
Gendera jēdziens raksturojums sociāli psiholoģiskajās teorijās

Vairāki pētnieki (Walsh 2001; Foels, Tomcho 2009; Rustin, Foels 2012 un citi) atzīst to, ka jau pēdējo 20 gadu garumā tiek pētīts fenomens, ka nevis bioloģiskais dzimums, bet sociokulturālās normas nosaka sieviešu un vīriešu psiholoģiskās īpašības, uzvedības modeļus, darbības veidus, profesijas.

Saskaņā ar Ē. Makkobijas un K. Džeklinas (Maccoby, Jacklin 1974), S. Bemas (Bem 1974, 1993, 1998) jauno dzimuma psiholoģiju, galveno lomu psihiskā dzimuma un dzimumlomu attīstībā spēlē sabiedrības sociālās gaidas, kas rodas atbilstoši konkrētai sociāli kulturālai matricai un realizējas bērnu audzināšanas procesā. Iedzimtais dzimums var tikai palīdzēt noteikt cilvēka potenciālo uzvedību. Bet galvenais ir psiholoģiskais, sociālais dzimums, kas tiek apgūts dzives laikā un kura veidošanos būtiski ietekmē dzimumlomu variācijas tām atbilstošās sociālās gaidās, kas ir raksturīgas konkrētai kultūrai. Koncepčijas galvenais aspeks ir tas, ka ir vīrieša un sievietes standarts kopumā, un ir arī konkrēti uzvedības stan-

darti (genderi) vīrieša un sievietes uzvedībā. S. Bema apgalvo, ka vīriešu un sieviešu uzvedība balstās uz priekšstatiem par vīrišķibu un sievišķibu, kurus viņi ir uzņēmuši no kultūras: sociālo normu kopums, kas pazīstams arī kā vīriešu un sieviešu gendera lomas. Joprojām vairāki zinātnieki pamato savus pētījumus uz S. Bemas dzimuma – lomu BSRI aptauju (Bem 1974), lai noteiktu maskulinitātes (M) un feminitātes (F) vietu kultūras diskursā, nevis individuālā personības līmenī, pēc savas būtības tā mēģināja atspēkot uzskatus, kas maskulinitāti – feminitāti aplūkoja kā cilvēka personības centrālos mērījumus. Saskaņā ar Bemas viedokli cilvēks izmanto gendera shēmu tajā gadījumā, ja viņam piemīt gatavība šķirot citu cilvēku atšķirīgās īpašības un informāciju par viņiem, pamatojoties uz genderu; pretejā gadījumā viņš ir attiecināms uz individu, kurš neizmanto gendera shēmu.

Pēc Bemas domām, cilvēkus ar spilgti izteiktu vīrišķo vai sievišķo sākotni ar daudz lielāku iespējamību var attiecināt uz individu, kuri izmanto gendera shēmu, kas atspoguļota 1. attēlā.

1. attēls. S. Bemas androgīnijas koncepcijas gendera shēma

Avots: autoru izstrādāts

Analizējot Bemas koncepciju, var apgalvot: darbojoties pēc shēmām, gendera stereotipi vada pie individuāla nonākošās informācijas apstrādi, līdz ar to viņš spēj atcerēties tikai to informāciju, kura apstiprina šos stereotipus. Turklatlā individuāls izdara kļūdainus kopsavilkumus par grupām, balstoties uz informāciju no ierobežotiem avotiem un par izņēmuma gadījumiem. Rezultātā viņš var nonākt pie kļūdaina slēdzienu par to, ka cilvēka uzvedība ir saistīta ar vienu vai otru genderu, pat ja statistiskie dati to

neapstiprina. Šīs tendences daļēji izskaidro, kāpēc cilvēki tik bieži ir pārliecināti par to, ka vīrieši un sievietes ir absolūti atšķirīgas būtnes, kaut arī S. Bemas pētījumu rezultāti pierāda, ka tas nemaz nav tā.

Mūsdienu gendera teorija (Fagan, Hebsen 2006; Rustin, Foels 2012; Lips 2014) nemēģina apstrīdēt bioloģiskās, sociālās un psiholoģiskās atšķirības starp sievietēm un vīriešiem. Saskaņā ar šo teoriju, pats par sevi atšķirību fakts nav tik svarīgs, cik svarīgs ir to sociokultūrālais vērtējums un interpretācija, kā arī varas sistēmas veidošana, pamatojoties uz šim atšķirībām. Līdz ar to genderu jāsaprot nevis kā reālu sociālo atšķirību starp vīriešiem un sievietēm, bet kā diskursu, kas atbilst objektu grupām, kuru sociālās lomas nosaka dzimuma vai bioloģiskās atšķirības atbilstoši to ekonomiskajām pozīcijām vai piederības etniskām vai rasu kopienām.

Saskaņā ar šo teoriju pats par sevi atšķirību fakts nav tik svarīgs, cik svarīgs ir to sociokultūrālais vērtējums un interpretācija, kā arī varas sistēmas veidošana, pamatojoties uz šim atšķirībām. Savukārt gendera pieeja balstās uz ideju par to, ka ir svarīgas nevis bioloģiskās vai fiziskās atšķirības starp vīriešiem un sievietēm, bet tā kulturālā un sociālā nozīme, kur šis atšķirības nosaka sabiedrība.

Genders, aizspriedumi un stereotipi sabiedrībā

Daudzos pētījumos gendera socializācijas jomā (Foels, Tomcho 2009; Agustin 2013 un citi) ir norādīts, ka eksistē tradicionālie priekšstati par gendera identitāti, ir noteiktas iezīmes, kas saistītas ar femīno un maskulīno uzvedību. 20. gadsimtā sabiedrībā bija vērojams vairāk pētījumu par gendera atšķirībām nekā līdzību (Cramer et. al., 2001; Rustin, Foels 2012 un citi). Tādējādi radās tendence vīriesus un sievietes aplūkot kā pārstāvošus pretējas un savstarpēji nepieļaujamas īpašības. Genders tika uzskatīts par dihotomu raksturojumu esību, tas ir, netika ķemts vērā tas, ka katrs dzimums ietver pretejā dzimuma raksturojumus. Tas bija viens no sociālās psiholoģijas nozares pētnieku mēginājumu cēloņiem piefiksēt ne tikai genderatšķirības, bet arī līdzības (Bem 1974; Maccoby, Jacklin 1974).

Lai arī vīriešu un sieviešu klišejām ir daudz līdzību, tām ir dažas būtiskas atšķirības. Sievietes, visticamāk, kopumā kļūst par klišēju upuriem, turpretī zēni, visticamāk, nekļūs. Sievietes arī biežāk veido klišejas agrākā vecumā nekā zēni; sievietes sākas ap 11 gadu vecumu, zēni – 13 vai 14 gadu vecumā. Sieviešu klišejas ir vairāk vērstas uz tādām darbībām, kā tenkas un domu un jūtu dalīšanās, un viņus viegli ievaino tenkas un

aizvainojošas piezīmes. Vīriešu klšejas parasti ir vērstas uz līdzīgām darbībām un interesēm. Pētījumos ir arī noskaidrots, ka vīriešiem ir lielāka vēlme pēc pieņemšanas kādā grupā un viņiem ir lielākas bažas par statusu nekā sievietēm, kuras bija vairāk ieinteresētas būt emocionāli tuvāk mazākai grupai (Rice, Dolgan 2004).

Savukārt, S. Bema (Bem 1998) uzskata, ka iedzīvotāju pieaugums, ražošanas mehanizācija un ekonomiskās krīzes noved pie tā, ka, piemēram, vīriešiem kļūst arvien bīstamāk noteikt savu vērtību no savu finanšu iespēju viedokļa. Uzstāt uz šo vīriešu īpašību noteikšanu nozīmē vairākumu vīriešu nolemt neveiksmei. Pēc autores domām, mūsdienu sabiedrībā tradicionālās lomas acīmredzot nedarbojas pienācīgā veidā. Analizējot vīriešu un sieviešu uzvedības sociālā modeļa atšķirīgos aspektus, S. Berna (Burn, 2014) nosaka gendera sociālā konstruēšanas teorijas saturu, kas balstās uz diviem aspektiem: (1) genders tiek konstruēts ar socializācijas, darba dalīšanas, gendera lomu sistēmas, ģimenes, plaša-saziņas līdzekļu palīdzību; (2) genderu konstruē arī paši indivīdi – apziņas līmeni, tas ir, gendera identifikācijas ceļā, pieņemot sabiedrībā noteiktās normas un lomas un pakārtojot tām apgērbu, ārieni, uzvedības manieres. Jebkurš indivīds var mainīt savu uzvedību, lai tā atbilstu sociālajām normām, pat ja īstenībā tās nav pieņemamas. S. Berna, tāpat kā S. Bema, uzskata, ka atšķirības vīriešu un sieviešu uzvedībā veidojās dabiskā ceļā. Tādas īpašības kā vīrišķā dominante un sievišķās rūpes varēja rasties dabiskā atlases un evolūcijas ceļā. Sieviešu un vīriešu sociālā modeļa galvenie aspekti ir šādi: vīriešus izvēlējās pēc viņu īpašībām, kas saistītas ar dominēšanu un sociālo statusu, bet sievietes – pēc īpašībām, kas norāda uz augstām reproduktīvajām iespējām un spēju rūpēties par pēcnācējiem.

Dzimumu aizspriedumi pastāv arī izglitojamo un skolotāju mijiedarbībā. Kopumā skolotāji mazāk laika pavada kopā ar sievietēm un retāk izaicina viņas. No otras puses, zēni tiek aicināti biežāk atbildēt, īpaši uz sarežģītakiem vai abstraktākiem jautājumiem. Turklāt zēni vairāk tiek slavēti par pareizajām atbildēm un tiek mudināti izvērst atbildes. Turpretī meiteņu atbildes drīzāk tiek vienkārši pieņemtas. Lai arī šis atšķirības ir nelielas un neapzinātās, tas liek meitenēm atturēties no jautājumu uzdošanas vai atbildēšanas uz tiem vai vēlmi izaicināt skolotāju teikto. Dzimumu aizspriedumi izglītībā ir atrodami arī klases resursos. Daudzas mūsdienās lietotās mācību grāmatas turpina demonstrēt dzimumu aizspriedumus. Sievietes vēsturiskos pārskatos bieži vien nav klāt, un viņu sasniegumiem tiek pievērsta maz uzmanības vai tie tiek neatspoguļoti vispār. Kad sievietes tiek atainots, viņas bieži tiek stereotipizētas kā pakļā-

vīgas un paklausīgas vai atspoguļotas stereotipiskās sieviešu lomās, piemēram, medmāsa vai pirmsskolas izglītības skolotāja. Lingvistisks aizspriedums joprojām ir labvēlīgs vīriešiem saistībā ar vīriešu terminoloģiju, piemēram, cilvēcei, policistam un vecākiem, kas dominē visā mācību grāmatā, turpretī ar sievietēm saistītā terminoloģija saglabā savu pasivitāti (piemēram, sievietēm tika atļauts strādāt un viņām tika piešķirtas vienādas tiesības) (Zittleman, Sadker 2003).

Sakarā ar nopietnajām sekām, ko dzimumu aizspriedumi atstāj uz jauniešu attīstību, ir svarīgi, lai pedagoģi novērstu aizspriedumus izglītības iestādēs. Pieejai jābūt daudzpusīgai. Pedagoģiem jāapzinās izturēšanās pret dzimumu tendencies un jāapgūt stratēģijas, kā mainīt šo izturēšanos. Izglītības materiālos arī ir jāatspoguļo dzimumu līdztiesība. Skolotāju izglītībā ir jāiekļauj stratēģijas, kas vienlīdz pievērst uzmanību zēniem un meitenēm, kas veicinātu dzimumu līdztiesību klasē. Visu līmeņu mācību programmās jāiekļauj vīriešu un sieviešu lomu modeļi.

Vissvarīgākais ir tas, ka paši izglītojamie ir jāmudina saskatīt dzimumu stereotipus. Ir arī vairāki daudzkultūru apsvērumi, kas jāpatur prātā, strādājot ar rasu un etniski dažādiem iedzīvotājiem.

Dzimuma identitātes daudzdimensionālie modeļi ilustrē to, cik sarežģīta ir dzimumu identitāte. Visbiežāk pēdējo 2 gadu laikā nevienlīdzību piedzīvojušas sievietes, vecumā no 15 līdz 24 gadiem. Nevienlīdzība galvenokārt novērota, meklējot darbu un vadot automašīnu. Teorētisko atziņu analīze rāda, ka Latvijā arī pastāv dzimumu lomu stereotipi.

Empīriskie pētījumi – starptautiskā pieredze

Pētījumi par atšķirībām vīriešu un sieviešu uzvedībā tika intensīvi veikti gan Eiropā, gan arī visa pasaule. Genderattiecību psiholoģija ir salīdzinoši jauna un maz pētīta genderpsiholoģijas sadaļa. Empīriskie dati par genderattiecībām iegūti: a) bērnu grupās, b) lietišķajās grupās, c) intīmajās grupās (draudzības un seksuālajās), d) laulāto pāru vidē, e) starp vecākiem un bērniem, f) konflikta situācijās, g) deviantās situācijās.

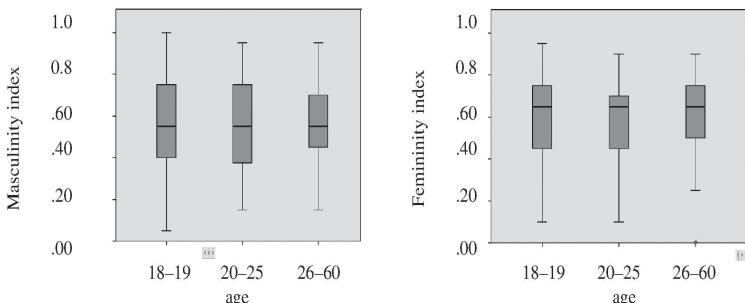
Nav brīnuma ka Latvijā arī pēdējos 10 gadus kļuva ļoti aktuāls jautājums par dzimuma identitātes formēšanas problēmām.

Lai gan vīriešu un sieviešu klišejām ir daudz līdzību, tām ir dažas būtiskas atšķirības. Sievietes biežāk veido klišejas agrīnā vecumā nekā zēni (Rice, Dolgan 2004).

Ir izpētīts, ka bioloģiskais dzimums, kā arī dzimuma identitāte neatkarīgi no tā, kā jūtas vīrietis vai sieviete, sistemātiski ir saistīta ar

uzvedību konkurencē apstākļos. Lielākā konkurence notiek starp viena dzimuma indivīdiem, kuri sacenšas par vieniem un tiem pašiem mērķiem. Starpkultūru vidē, sākot ar pirmajiem dzīves gadiem, sievietes izmanto pieklājīgāku runu un neverbālo saziņu, piemēram, apņemoties un rīkojoties pietīcīgi, kas palidz mazināt potenciālo konkurentu pretpasākumus. Turpretī vīrieši biežāk izrāda izturēšanos, kas aicina uz atriebību, piemēram, fiziski provokatīva izturēšanās un verbāli mēģinājumi sacensties pār citiem dominē ar lielību, draudiem, vārdu izsaukšanu un aizskarošiem jokiem (Izglītības psiholoģijas enciklopēdija 2008).

Empīriskā pētījuma gaitā, kas tika veikta 2016.–2017. gadu laika posmā, tika konstatēts Latvijas vīriešu un sieviešu uzvedības gendera īpatnību saturs un dinamika. Tika izmērītas maskulinitātes un feminitātes skalas. Tika konstatēts, ka visās vecuma grupās, no 18 līdz 60 gadiem ($N = 168$), gan vīriešiem, gan sievietēm vērojams pietiekami augsts androgīnijas indekss (Badjanova, Iliško, Petrova 2018). Tika konstatēts, ka vīriešu un sieviešu uzvedības gendera īpatnības ir līdzīgas. Atšķirības vīriešu un sieviešu uzvedībā netika konstatētas. Vīriešu un sieviešu uzvedības gendera īpatnības nosaka nevis vecums, bet dzimums. Tika arī konstatēts, ka Latvijas vīriešu un sieviešu gendera uzvedības izpētes procesā radās S. Bemas androgīnijas teorija, kurā galvenais aspeks ir vīriešu un sieviešu spēja paust gan maskulīnas, gan femīnas uzvedības īpatnības ontogenēzē. Veiktā pētījuma rezultāti ļāva secināt par Latvijas iedzīvotāju adaptivitāti mainīgos dzīves apstākļos un vīriešu un sieviešu gendera uzvedības sociālo modeļu konstruēšanas rezultātā liela nozīme vērtību sistēmai, ko nosaka sabiedrības kultūra un pieņemtās sociālās nostādnes. Ir atzīst, ka 20–64 gadu vecumā Latvijas sieviešu un vīriešu uzvedības gendera īpatnības var definēt kā uzvedības androgīno tipu (skatīt 2. attēlu).

2. attēls. Maskulinitātes un feminitātes indekss visās vecuma grupās

Avots: Badjanova, Iliško, Petrova 2018, 56 lpp.

Tika noskaidrots abu dzimumu gendera uzvedības tikai daļējs stereotiskums. Vairāk tipizētas sievietes un vīrieši konstatēti agrinā un vidējā brieduma vecumposmā. Kopumā, tikai 6 no 39 vīriešiem ir augsti rādītāji pēc maskulinajām pazīmēm, pārējie 33 – androgini; vienai sievietei – augsti rādītāji pēc maskulinajām pazīmēm; 6 no 70 sievietēm augsti rādītāji pēc feminajām uzvedības pazīmēm, pārējās 63 – androgini.

Tādējādi, saskaņā ar S. Bemas koncepciju pētījuma rezultāti parāda sabiedrības adaptivitāti mainīgos dzīves apstākļos. Attīstoties zinātniskajiem pētījumiem, kļuva skaidrs, ka no bioloģiskā viedokļa starp vīriešiem un sievietēm ir daudz vairāk līdzību nekā atšķirību.

Diskusija

Genderpsiholoģijas teorijas un koncepcijas ļauj secināt, ka jēdzienu dzimums un genders diferenciācija nozīmē virzību uz sociālo procesu izpratnes jaunu teorētisko limeni. Pamatojoties uz jaunās dzimuma psiholoģijas teoriju, iedzimtais dzimums var tikai palīdzēt noteikt cilvēka potenciālo uzvedību. Uzskats par dzimumu un genderu kā par diskursīvām konstrukcijām, izraisīja robežu sajaukumu starp šiem jēdzieniem. Vairāki pētījumi parāda, ka psiholoģijā nav sabalansētu priekšstatu par genderu, netiek piedāvāts materiāls bez aizspriedumiem, lai cilvēku apziņā neveidotos tradicionālie sieviešu un vīriešu stereotipi. Tādēļ, ka jēdzienos “sievišķība” un “vīrišķība” ir ielikta atšķirīga jēga, rodas sajukums. Zinātnieki nav vienisprāt, ko tieši šie jēdzieni mēra, un nav vienota testa šiem jēdzieniem.

Jēdziens genders kopumā nozīmē sarežģītu sociokulturālu atšķirību par vīriešu un sieviešu lomām, uzvedību, mentālajiem un emocionālajiem raksturojumiem vai konstruēšanas procesu sabiedribā, bet pats rezultāts – gendera sociālais konstrukts. Līdz ar to genderatsķirību veidošanās svarīgi elementi ir “vīrišķā” un “sievišķā” pretstatīšana un sievišķā sākuma pakļaušanās vīrišķajam sākumam.

Ir jāatzīst, ka gendera pētījumu pamatā ir ne tikai statusu, lomu un citu vīriešu un sieviešu dzīves aspektu atšķirību analīze, bet arī varas un dominēšanas analīze, kas sabiedrībā tiek ielikta caur gendera lomām un attiecībām. Savukārt, gendera kā kultūras simbola izpratne ir saistīta ar to, ka cilvēka dzimumam ir ne tikai sociāla, bet arī kulturāli simboliska interpretācija. Tādējādi, ir jāaatzīt, ka gendera jēdzienu sociālajā psiholoģijā pētnieki definē sociālo aspektu daudzveidības kontekstā. Informatīvo spiedienu (informational pressure) izsauc tas, ka, paplašinot mūsu zinā-

šanas par sevi un pasauli, cenšoties saprast, kādu pozīciju vajag ieturēt konkrētos sociālajos jautājumos, mēs lielā mērā balstāmies ne uz personīgo pieredzi, bet uz informāciju, ko piedāvā apkārtējie. Acīmredzams, ka pagaidām sociums neattieksies vienādi pret vīriešu un sieviešu dzīvi, sociālā psiholoģija neatrisinās problēmas šajā jomā. Šis aspekts prasa daudz dzīļākus pētījumus.

Bibliogrāfija

- Agustin, L. R. (2013). *Gender equality, intersectionality and diversity in Europe*. New York: Palgrave Macmillan.
- Badjanova, J., Iliško Dz., & Petrova M. (2018). Definition and dynamics of gender-specific behaviours of Latvian males and females. The Proceeding of the International Scientific Conference *Rural Environment, Education, Personality*, 11, Jelgava: LLU TF, 53–57.
- Bem, S. L. (1974). The measurement of psychological androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 42, 155–162.
- Bem, S. L. (1993). *The lenses of gender: Transforming the debate on sexual inequality*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Bem, S. L. (1998). *An unconventional family*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Burn, Sh. M. (2014). *Women across cultures with connect access card*. UK: McGraw-Hill Education.
- Cramer, R. E., Abraham, W. T., Johnson, L. M., & Manning-Ryan, B. (2001). Gender differences in subjective distress to emotional and sexual infidelity: Evolutionary or logical inference explanation? *Current psychology*, 20, 327–336.
- Encyclopaedia of Educational Psychology*. (Ed.) I. Salkind, Neil J. (2008). SAGE Publications: Thousand Oaks, California; London.
- Fagan, C., & Hebsom, G. (2006). *Making work pay' debates from a gender perspective. A comparative review of some recent policy reforms in thirty European countries*. European Commission. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Foels, R., & Tomcho, T. J. (2009). Gender differences in interdependent self-construal's: It's not the type of group, it's the way you see it. *Self and Identity*, 8, 396–417.
- Lips, H. M. (2014). *Gender: The basics*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Maccoby, E. E., & Jacklin C. N. (1974). *The psychology of sex differences*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Rice, F. P., & Dolgan K. G. (2004). *The adolescent: Development, relationships, and culture* (11th. Ed.). Boston: Allyn & Bacon.
- Rustin, B., & Foels, R. (2012). Gender differences in the need to belong: Different cognitive representations of the same social groups. *Current Research in*

- Social Psychology. Retrieved from https://uiowa.edu/crisp/sites/uiowa.edu.crisp/files/art8.20.14_4.pdf
- Zittleman, K., & Sadker D. (2003). Teacher education and gender equity: The unnnished revolution. *Educational Leadership*, 60, 59–62.
- Walsh, C. (2001). *Gender and discourse: language and power in politic, the church and organizations*. London: Longman.

Critical evaluation of male and female behavioral peculiarities in the social context

Summary

The diverse social characteristics and social roles of women and men in different societies have been studied worldwide. Some aspects of gender differences and similarities have also been studied in Latvia in the fields of family, legal, legal psychology and management psychology. However, the problem of gender peculiarities at a particular stage of personality development has been studied insufficiently, especially the similarities and differences of behavioral genders in youth, early and middle maturity.

The theoretical basis of the article, which is based on both classical theories and the results of recent research, fostered researchers' curiosity and the aim of the study to explore theoretical insights of similarities and differences in male and female behavioral genders at adolescence, early and middle maturity.

For the purpose of this study, a qualitative methodology was used – content analysis: the content and dynamics of gender characteristics of men's and women's behavior in youth, early and middle maturity were interpreted. In the course of the research, it was acknowledged that as a result of constructing social models of men's and women's behavior, their value system is determined by the society's culture and by adopting societal attitudes.

Key words: behavioral similarities and differences of youth, early and middle age maturity; content of gender peculiarities.

Juris Dzelme (Latvija)

KOMPLEMENTARITĀTES PRINCIPA PIELIETOŠANA ZINĀTNĒ

Tiek pētītas komplementaritātes principa izmantošanas iespējas dažādās zinātnes nozarēs. Parādītas dažādu pētošā subjekta izveidotu pētāmā objekta modeļu savstarpējās attiecības. Patiesība apskatīta kā novērojumu invariants un sasaistīta ar modelēšanas problēmām un paradigmu meklēšanu. Apskatītas iespējas izmantot filozofiju un mākslu ideoloģijas un pasaules uzskata veidošanai. Parādīta daudzu modeļu vienlaicīgas izmantošanas iespējamība un lietderība.

Atslēgas vārdi: filozofija, māksla, matemātika, modelis, paradigma, patiesība.

Problēmu loks

Zinātņu integrācija un dažādu sasniegumu saskaņota izmantošana rada jaunas papildus iespējas. Fizikā plaši izmantotais komplementaritātes jeb papildināmības princips var dot nopietnu ieguldījumu daudzās citās zinātņu nozarēs. N. Bors uzskatīja, ka komplementaritāte var būt metodoloģisks princips visās cilvēces izziņas sfērās, tai skaitā bioloģijā, psiholoģijā un sociālajā antropoloģijā (Whitaker 1996).

Komplementaritātes principa izmantošana liek pārskatīt patiesības jēdziena izpratni un pretrunu lomu. Pēc būtības jebkurš apraksts ir simbolisks modelis. Svarīgi ir nodalīt logiskās pretrunas objektu un procesu aprakstā no savā starpā atšķirīgiem, bet viens otru papildinošiem, komplementāriem modeļu, aprakstu veidiem. Sarežģīti, vienu objektu aprakstoši dažādi modeļi, kuri papildina viens otru, tiek saukti par "lielajām patiesībām" (Siliņš 1999). "Lielās patiesības" parasti izrādās vismaz daļēji pretrunīgas. Tās ("lielās patiesības") ir pieņemts atdalīt no triviālām patiesībām un saistīt ar paradigmām (Siliņš, 1999). Lai patiesības jēdzienu un komplementaritātes jeb papildināmības principu varētu efektīvi izmantot ne tikai dabas zinātnēs, bet arī humanitārajās un sociālajās (sabiedriskajās) zinātnēs ir nepieciešams sīkāk izpētīt un precizēt kopējos metodoloģiskos principus, tai skaitā patiesības un paradigmas jēdzienu saturu un pielie-tojumu.

Literatūras apskats

Fizikā komplementaritātes principu sāka lietot Nilss Bors. 1927. gada novembrī Solveja kongresā Briselē Nilss Bors pirmo reizi izklāstīja Heisenberga nenoteiktības principa fizikālo būtību un tā vispārinājumu kā komplementaritātes principu (Siliņš 1999). Diskusijas par komplementaritātes principa būtību atklāja, ka divu viens otru papildinošu aprakstu vienlaicīga eksistence ir apcerēta jau vienā no pasaules vecākajiem literatūras avotiem – senķīniešu “Pārvērtību grāmatā”, kura radusies 8. gs. pr. Kr. “Pārvērtību grāmatā” apkopotie teksti veidojušies Ķīnas valdnieka Fo Hi laikā ap 2950. g. pr. Kr. (Laodzi 1986; Siliņš 1999). Austrumu filozofijā komplementaritātei joprojām ir ļoti nozīmīga vieta. Visvairāk lietotais komplementaritātes principa attēlojums Austrumu filozofijā ir simbolu “jan” un “in” viens otru papildinošais apvienojums (Gardner 1996).

Komplementaritātes principa saistību ar filozofiju, psiholoģiju un reliģiju sīkāk pētīja ne tikai Nilss Bors (Bohr 1958), bet arī Wolfgangs Pauli (Pauli 1994) un viņu sekotāji, piemēram M. Gells-Manns (Gell-Mann 1994).

Modernajā zinātnē komplementaritātes principa pielietojumi ir ļoti daudzveidīgi. Psiholoģijā tēlu un simbolu mijiedarbība plaši pētīta Ļeva Vekera un Vadima Rotenberga darbos (Veker 2000; Rothenberg 1989). Emocionāla un loģiska lēmumu pieņemšana ekonomikā ir izpētīta Daniela Kānemana darbos (Kānemans 2012). Ekonomikas subjekta, cilvēka iracionalitāte, emociju izmantošana, pieņemot lēmumus, izrādās būtiska daudzos procesos ekonomikā, tādēļ psihologs D. Kānemans saņēma Nobelā prēmiju ekonomikā par jaunu principu, jaunas pieejas ieviešanu pētījumos ekonomikā.

Mērķis

Pētījuma mērķis ir komplementaritātes principa pielietošanas iespēju, patiesības un paradigmas izpratnes kritiska analīze. Tieki pētītas paradigmas, modeļi, kuri dod atbildes uz jautājumiem par pasaules izcelšanos, par dzīves jēgu, par laika būtību. Pētījumi šajā virzienā pilnveidos iespējas veidot vienotu pieeju dažādu zinātņu nozaru kompleksai saskaņotai izmantošanai.

Rezultāti

Patiesība un modeļi

Viens no galvenajiem izziņas un zinātnes metodoloģijas jautājumiem ir “Kas ir patiesība?”. Kārla Podnieka sniegtā atbilde ir “Patiesība ir tas, kas nemainās.” (Podnieks 2009). Paskaidrojot šo domu, uzreiz jāatzīmē, ka nemainība ir tikai relatīva. Apskatot dažādu objektu, tai skaitā procesu, izmaiņas un mijiedarbības ar apkārtni, var atrast šajos konkrētajos novērojumos nemainīgus elementus – invariantus, kurus var saukt par patiesībām tikai šo konkrēto novērojumu robežās.

Izvērstākā veidā tā pati doma par patiesību var tikt formulēta ar modeļa jēdzienu palīdzība, jo izziņas pamatu veido pētāmā objekta modeļu veidošana pētošā subjekta psihē. Psihēs satura pamatu veido cilvēkam svarīgākais modeļu veids – rīcības modeļi: Citi modeļi psihē pilda palīg-funkcijas. Modeļi psihē ir neironu veidotie elektroķīmiski un bioķīmiski procesi, saistīti ar pašapziņu, ar “es” modeļi. “Es” modeļa eksistence ir pārliecinoši pierādita un sīki analizēta Tomasa Metcingera darbos (Metzinger, 2010). Ar psihs palīdzību subjekts izvēlas kādu reālu, materiālu objektu vai abstraktu, simbolisku modeļi, kurš modelē pētāmo objektu. Turpmāk apskatīsim galvenokārt simboliskos modeļus, simbolu jēgu un saistību ar “es” modeļi analizējot saskaņā ar Tomasa Metcingera priekšstatiem (Metzinger 2010).

Modelis ir izziņas procesā, pētišanā izmantojams līdzeklis, kuru pētošais subjekts lieto pētāmā objekta vietā. Modelis var būt simbolisks, tai skaitā matemātisks. Modelis pats arī var klūt par izpētes objektu. Modeļu pētišanas paņēmienus un rezultātus, metamodelēšanu savukārt var pārvērst par pētījumu objektu. Filozofijas un matemātikas uzdevumos ietilpst šādas daudzpakāpju pētījumu sistēmas analize un pielietošana (Podnieks 2009).

Simboliskie modeļi (pirmkārt to visvairāk pētītā daļa – matemātiskie modeļi) ir fizikas un citu zinātņu pamatā, balstās uz simbolu (jēdzienu) attiecību struktūru. Jebkura materiāla, reāla modeļa izmantošana faktiski var notikt tikai ar subjekta psihē esošo modeļu palīdzību, tādēļ materiāls modelis pēc būtības ir tikai starpnieks starp objektu un tā modeli psihē.

Izmantojamajā šajā pētījumā pieejā par modeli tiek uzskatīts jebkurš reāls vai virtuāls, simbolisks objekts, statisks vai dinamisks (tai skaitā operācijas, tādās kā pārvietošana telpā un/vai laikā) kuru izmanto cita objekta (reāla vai virtuāla, statiska vai dinamiska) vietā. No modeļu lielās daudzveidības bieži izdala vienkāršākos modeļus, elementāras operācijas

un to kopas, neiekļaujot kopējā grupā, piemēram pārvietošanas telpā un/vai laikā operācijas vai objektu grupas vienkāršakos simboliskos modeļus – skaitļus (Podnieks 2009). Šeit izmantosim vienotu, plašu pieeju, visiem ar subjekta psihi saistītiem pētāmo objektu modeļiem (reāliem un virtuāliem), modeļu modeļiem utt., atstājot sīkāku dalīšanu tālākiem pētījumiem par modelēšanas problēmām.

Cita šādai plaši saprastai modelēšanai pēc būtības ekvivalenta pieeja ir objekta aprakstīšana un pētīšana ar dažādu valodu palidzību. Patiesība tad ir jāapskata kā ar valodu aprakstīts invariants. Matemātika ir viena no valodām ar savu semantiku un gramatiku. Matemātikas objekti ir simboli, kuru attiecības veido objekta aprakstu. Atbilstoši izvēloties definīcijas, viegli var pielīdzināt modelēšanas pieeju aprakstam ar valodas palīdzību, tādēļ nav nepieciešamības atsevišķi atkārtot slēdzienus par izziņu, pārveidojot no vienas pieejas uz otru. Modelēšanas pieeja (plašajā izpratnē) ir vispārigāka un efektīvāk savietojama ar subjekta un objekta mijiedarbību, psihiķes darbības pētišanu, tādēļ turpmāk tiks apskatīta kā pamatpieeja.

Patiesība ir tiešo un netiešo novērojumu dabā un sabiedrībā statisks vai dinamisks modelis, kura satur pamatu veido novērojumu invarianti. Patiesība ir ierobežota laikā un telpā, jo tādi ir novērojumi, uz kuriem balstās invarianti. Ekstrapolācija pāri novērojumu robežām bieži tiek izmantota modeļos, bet tās rezultāts nekad nav pilnībā prognozējams. Fundamentālie patiesības ierobežojumi ir vismaz trīs.

- Jebkura novērojuma precizitāte ir galīga, jo nav iespējams kaut ko izmērīt absolūti precizi. Precizitātes robežas nosaka Heisenberga neno-teiktības princips (Bohr 1958).
- Novērojumu skaits ir galīgs, tādēļ vienmēr iespējams jauns novērojums, kas var izrādīties esošo modeli falsificējošs, tas ir, kāds no invariantiem izrādās mainīgs, nepatiess.
- Jebkurš objekts makropasaulē, pie kurās pieder novērotājs, ir unikāls un tātad pētāmie (modelējamie) objekti vienmēr atšķirsies cits no cita un no modeļa.

Secinājumi no minētajiem ierobežojumiem ir visai acīmredzami, bet ne vienmēr tos skaidri apzinās un izmanto.

- 1) Bezgalība ir tikai pieņēmums, kuru nevar novērot un pamatot. Bezgalīgi mazi objekti (matemātiskais punkts, līnijas platumis, plaknes biezums u.tml.), tāpat ka bezgalīgi lieli telpā un/vai laikā ir tikai iedomājami. Viens no secinājumiem ir Gēdeļa teorēmas filozofiskās nozīmes izpratnes pārskatīšana (Podnieks 1992). Ja bezgalība nav

reāla, tad arī matemātikas iekšējās pretrunas (aksiomu sistēmas principiālā nepilnība – nepierādāmu apgalvojumu eksistence bezgalības saturošā sistēmā) ir tikai šim, bezgalības saturošajam modelim, pie-mītošas un neattiecas uz reālo pasauli. Gēdeļa teorēma par aritmētikas un citu līdzīgu aksiomu sistēmu nepilnību, attiecas uz bezgalīgu daudzumu elementu, bet jebkura modeļa veidošana un pielietošana notiek vidē, kur bezgalība ir tikai potenciāla robeža. Eksperimentiem pieejama pasaule ar galigu, kaut arī ļoti lielu, elementu, kvantu skaitu (mūsu visumā kopējais kvantu skaits ir aptuveni 10^{100}).

- 2) Jebkura laika, telpas, virziena simetrija (absoluta vienādība, identitāte) ir tikai aptuvena. Rezultātā, saskaņā ar Neter teorēmu (Noether 1918), jebkuri saglabāšanās likumi (enerģijas, impulsa, kustības daudzuma momenta) un cēlonības (determinisma) princips arī ir tikai aptuveni (Smolin 2012).
- 3) Modelis apraksta objektu (vai kopu) tikai aptuveni. Lai varētu aprakstīt objektu un izmantot prognozēšanai, nepieciešami vairāki viena objekta modeļi, kuri ļauj uzlabot apraksta dažādus aspektus. Bieži objekta aprakstam pietiek ar diviem, viens otru papildinošiem, modeļiem, no kurienes veidojas duālisms pasaules aprakstā. Filozofijā un mākslā duālisma piemērs ir simbolu “jan” un “iñ” viens otru papildinošais apvienojums (Gardner 1996), fizikā plaši pazīstams ir vilņa un daļīgas duālisms (kvantu, elementārdalīju raksturošanai), psiholoģijā – tēlu un simbolu, loģikas un emociju izmantošana (psihs aprakstā), ekonomikā – racionālu un iracionālu lēmumu pielietojumi utt.

Katrs modelis var tikt uzskatīts par patiesību, kas attiecas uz noteiktu objektu un tā mijiedarbībām ar apkārtni. Modeļu pielietojamība būtiski atkarīga no pētāmajām mijiedarbībām. Dažādu mijiedarbību aprakstam vajadzīgi dažādi, viens otru papildinoši modeļi. Plaši izplatītā divu komplementāru modeļu (patiesību) pieeja ir tikai pirmsais līmenis. Jo sarežģītāks objekts, ar daudziem mijiedarbību veidiem, jo vairāk dažādu veidu modeļi jāizmanto. Vēlams lai modeļi iespējamīgi mazāk pārkāatos, būtu “kvaziortogonāli”. Tā, piemēram, fizikā vilņu modelis elementārdalījas aprakstam tiek izmantots zemu enerģiju apgabalā, kur noteicošie ir daudzu daļīju kolektīvās mijiedarbības rezultāti, bet daļīju modelis klūst daudz ērtāks lielu enerģiju apgabalā, kur jāņem vērā atsevišķu daļīju individuālās mijiedarbības rezultāti. Aprakstot daļīnu kā vilņu paketi, var abus modeļus apvienot un citi modeļi praktiski nav vajadzīgi.

Paradigmas

Viena objekta dažādu modeļu paralēla, vienlaicīga izmantošana ļauj būtiski labāk izprast objektu, apskatīt tā dažādās mijiedarbības ar apkārtni un novērst šķietamās pretrunas pasaules aprakstā. Zinātnes metodoloģijas uzdevums ir savstarpejī saskaņot dažādu objektu modeļus un viena vai līdzīgu objektu dažādus modeļus un veidot pēc iespējas integrētus, apvienotus atsevišķo modeļu veidošanas modeļus – metamodeļus. Vispārīgo modelēšanas un metamodelēšanas principu veidošana un vispārināšana ir filozofijas uzdevums. Lielam modeļu skaitam derīgu principu kopa, metamodelis ir atbilstošās zinātnes nozares “lielā patiesība” vai paradiharma. Lielam objektu skaitam derīgi apgalvojumi, metamodeli vienmēr atstāj neaprakstītu pietiekami lielu daudzumu konkrētu novērojumu, lai šo ārpus vienas sistēmas palikušo novērojumu aprakstus varētu savukārt apvienot citā, atšķirīgā sistēmā, veidot vienu vai vairākus atšķirīgus metamodeļus paralēlam konkrēto objektu, procesu aprakstam, modelēšanai ar citu metamodeļu, citu “lielo patiesību” palidzību. Tātad, turpinot un precizējot Nilsa Bora izveidoto un Edgara Siliņa analizēto priekšstatu par “lielajām patiesībām”, par zinātnes paradigmām, var teikt, ka:

- a) “lielo patiesību” vai paradigmu skaits var būt dažāds, arī lielāks par divām, nosacīti pretējām, bet var būt arī tikai viena vairākuma atzīta paradihma;
- b) katrai paradigmai, metamodelim ir galīgas pielietošanas robežas (laikā, telpā un objektu vai procesu skaita aptvēruma ziņā);
- c) metamodeļu, “lielo patiesību” savstarpējās attiecības var būt ļoti dažadas – no stipras pārklāšanās līdz gandrīz pilnīgai atdalītībai, savstarpējam noliegumam (ortogonalitātei);
- d) modeļiem var parādīties īpašības, kuras nepiemīt objektiem (tai skaitā, neatbilstoša interpolācija un/vai ekstrapolācija). Visi vienu objektu grupu aprakstoši modeļi pēc iespējas jāsaskaņo, lai samazinātu modelēšanā izmantojamo modeļiem piemītošo īpašību atšķirības no objektu īpašībām (atšķirības pilnībā novērst nevar, ja objekti ir materiāli, reāli).

Šajā modelēšanas apskatā tiek pieņemts, ka:

- a) jebkura viena objekta, tai skaitā nemateriāla (simboliska, matemātiska) statiska vai dinamiska (procesa, parādības) aizvietošana ar citu, subjektam pieejamu objektu (ar modeļi) ir modelēšana;
- b) aizvietošanas veidi var būt dažādi, tai skaitā tikai daļēji (sevišķi attiecībā uz simboliskiem un/vai dinamiskiem modeļiem);

- c) simbolisku (tai skaitā, matemātisku) modeļu īpašības var stipri atšķirties no reālajiem objektiem (būt nereālas);
- d) var izmantot aprakstus, kur modeļu veidošanas līdzekļi (un citi objekti) tiek izdaliti un veido kopas, kuras tiek nosauktas par operācijām, likumiem utt.

Likumi un “mūžīgās” patiesības (metamodeļi)

Īpašu interesi izraisa modeļu pielietojamības robežu ekstrapolācijas iespējas (tai skaitā uz bezgalību) un paradigmu (“lielo patiesību”) maiņa. Pasaules izzināšanas procesā, sākot no senākajiem laikiem, ir tendence atrastos modeļus uzskatīt par “mūžīgām” patiesībām “pēdējā instancē”. Daļēji šāda pieejā balstās uz reliģijas dogmām. Pati dieva un citu pārābisko spēku ideja balstās uz bezgalību. Dievs kristīgajā ticībā, jūdaismā un islāmā ir mūžīgs un viņa vara ir neierobežota, bezgalīga. No šejiens izriet arī reliģisko dogmātu absolūtais raksturs. Vēsturiski gan reliģisko mācību sludinātāji ir spiesti mainīt reliģisko mācību saturu, tomēr paliek tieksme atzīt visus pamatprincipus un lielāko daļu no tiem izrietošo apgalvojumu par absolūti pareiziem un mūžīgiem, sevišķi attiecībā uz morāli.

Fizikas pēdējā laika sasniegumi ļauj skaidri parādīt, ka jebkurš materiālās pasaules modelis un ar to saistītā patiesība ir ar ierobežotu pielietojumu laikā un telpā (Smolin 2013). Paša modeļa iespējas attēlot reālo pasauli ir ar ierobežotu precizitāti. Pašlaik skaidrs principiāls ierobežojums mērījumu precizitātei ir Heisenberga nenoteiktības princips, kurš saista minimāli iespējamās kļūdas Δp un Δx jebkura objekta impulsa p un telpiskās koordinātes x mērījumā ar Planka konstanti h : $\Delta p * \Delta x > h$.

Uzreiz gan jāatzīmē, ka nenoteiktība attiecas uz iespēju izmērīt objekta īpašības, nevis uz pašām objekta īpašībām.

Otrs principiāls izziņas un modelēšanas ierobežojums ir nejausības ietekme uz jebkuru sarežģītu procesu. Reālajos, laikā notiekošajos procesos cēlonība, determinisms izpildās tikai aptuveni. Nepārtraukti notiek spontāna simetrijas zaudēšana (SSZ) (Prigogine 1994). Elementārdalīju fizikā atklātais pārības nesaglabāšanās likums nepārprotami liecina par spontānas simetrijas zaudēšanas universālo raksturu un paliek spēkā arī stigu teorijā un citos pasaules uzbūves teoriju variantos (Suskind 2005; Michio Kaku 2012). Tieši neparedzami, nejausi notikumi, SSZ, rada laika ass virzienu un nosaka laika būtību, ir evolūcijas pamatā, ir subjektīvās brīvības, brīvās gribas iespējamības objektīvais pamats.

Fizikas likumu analīze parāda, ka neviens pasaules uzbūves modelis nav precīzs un nemainīgs. Visi pieejamie modeļi ir tikai aptuveni un nav iemesla cerēt, ka tie paliks nemainīgi, ieskaitot tādu fundamentālu likumu kā energijas saglabāšanās likums (Smolin 2013). Tas nozīmē, ka paradigmas tiks joprojām uzlabotas un mainītas, jaunas paradigmas papildinās iepriekšējās tajās jomās, kur pētījumu precizitātē ļaus pārliecinoši atteikties no iepriekšējiem modeļiem.

Likumi, kurus fizikā ir tendence absolutizēt, meklējot fundamentālu, visaptverošu variantu, saistās ar sākuma nosacījumiem, kuri ir situatīvi, pārejoši, liela mērā nejauši. Reālo objektu attēlošanai un nākotnes prognozēšanai svarīgi ir apvienot likumus ar sākuma nosacījumiem. Mēģinot konsekventi realizēt šo uzdevumu, izrādās, ka likumi ir vismaz daļēji mainīgi, bet sākuma nosacījumus nevar izvēlēties patvāļīgi. Likumus un sākuma nosacījumus jāapvieno efektīvos modeļos, kuri apraksta objektus dažādos, komplementāros veidos.

Evolūcija

Dabā nepārtraukti notiek izmaiņas, evolūcija, kuru virza nejaušību, SSZ iejaukšanās likumsakarīgi notiekošajos procesos dabā. Dzīvības un apziņas rašanās ir viena no dabas evolūcijas procesu daļām. Divu saistīto principu, likumsakarības, simetrijas un nejaušības, SSZ, vienlaicīgā darbība ir daudzu duālo, viens otru papildinošo dabas procesu modeļu pāru pamata. Likumsakarība un nejaušība ir divu metodoloģisko dabas pētišanas pieju divi galvenie principi, tādēļ daudzos gadījumos dabas procesu un objektu aprakstam un pētišanai pietiek ar diviem komplementāriem modeļiem. Tomēr lielāks skaits modeļu uzlabo izpratni, palielina pētišanas iespējas un bieži tiek izmantots.

Mūsu visuma shematiska vēsture ir evolūcija no ļoti simetriskā sākuma uz arvien pieaugošu SSZ. Stāvoklis pirms Lielā sprādziena un visuma vēstures sākuma bija tuvs pilnīgi simetriskam, homogēnam, ar iespējamu vispārēju saistību, visaptverošu intensīvu mijiedarbību daudzdimensiju telpā. Tālāk, pazeminoties simetrijai, radās laiks (ja tas neeksistēja jau iepriekš kādā kvalitatīvi citā formā), sākās lokalizācija (saglabājoties nelokālai mijiedarbībai) un trīs dimensiju telpas veidošanās. Samazinoties mijiedarbības intensitātei inflācijas procesā radās telpa (fiziskais vakuum), sākās kvantu veidošanās, elementārdaļiņu izdalīšanās, vielas, un lauku (fermionu un bozonu) sadalīšanās lielākās un mazākās kopās, kuru evolūcijas procesā izveidojās matērijas un energijas plūsmas, radās

galaktikas, zvaigznes, Saule, Zeme, dzīvība un apziņa [Smolin, 2013]. Kvantu fluktuāciju eksistence inflācijas procesa laikā apstiprinās kosmoloģijā kā galaktiku sadalījums un mikroviļņu fona starojuma struktūra.

Mūsu pasaule pārsvarā novērojamas lokālās mijiedarbības un ir spēkā visai tuva precīzai simetrija laikā un telpā, par ko liecina saglabāšanās likumu (enerģijas, impulsa un kustības daudzuma momenta) nemainība un izpildīšanās ar augstu precizitātes pakāpi (makroskopiskas novirzes nav izdevies nomērīt, bet tas nenozīmē, ka to nav). Speciālā un vispārējā relativitātes teorijas ir lokālas, deterministiskas teorijas, kuru atbilstība eksperimentiem ir daudzkārt apstiprināta. To autors Alberts Einšteins bija pārliecināts, ka nejaušības ir ārējas, teorijai un pasaules uzbūvei nebūtiskas: “Viņš (Dievs) nespēlējas ar kauliņiem” (Einšteins 2000).

SSZ ir atzīta par būtisku efektu arī makropasaule. Eksistē labili stāvokļi un bifurkācijas, klasiska trīs ķermeņu mijiedarbība ar gravitāciju saistītā sistēmā nedod racionālu atrisinājumu (trajektorija ir iracionāla, nekad neatkārtojas). Fraktāļi un katastrofu teorija apraksta neprognozējamas klasiskas sistēmas, modelē nejaušības. Komplementārie likumsakarības un nejaušības modeļi jālieto visu kaut cik sarežģitu klasisko, makroskopisko sistēmu (saturošu vairāk par diviem objektiem) pilnam aprakstam. Šis secinājums neizslēdz iespēju daļējam sistēmas aprakstam izmantot simetriju un likumus, bet vienmēr jāņem vērā apraksta tuvinātais raksturs un nejaušību iespējamās izpausmes. Būtiskas nejaušības klūst, pētot fāzu pārejas, difuzijas procesus, nelīdzsvara termodinamiku u.tml. (Prigogine 1994).

Mikropasaule nelokalitātes iespējamā izpausme tika aprakstīta jau 1935. gadā kā domājams eksperiments, kura neiespējamība, neatbilstība realitātei bija domāta kā arguments pret kvantu mehāniku (Einstein 1935). Dažādos eksperimentos ar kvantu sapinumu nelokālās mijiedarbības eksistence tika pārliecināši pierādīta (Gisin 2012). Kvantu sapinuma nelokalitāte kombinējās ar mijiedarbības nejaušo raksturu, tādēļ tiešas pretrunas ar lokālo, deterministisko speciālo un vispārējo relativitātes teoriju nerodas. Mikropasaules būtiskās īpatnības izpaužas arī kā virtuālo daļiņu nepārtraukta ģenerācija fiziskajā vakuumā un vakuumu polarizācija, tunelefekts, kvantu neatšķiramība un bozonu kondensācija, kura tālāk parādās kā apmaiņas spēki un ķimiskās saites veidošanās, supravadāmība un šķidrā He^4 supraplūstamība.

Mikropasaules nelokālo, neatšķiramo kvantu mijiedarbības rezultātā veidojas makropasaules unikālie objekti. Objektu aprakstam jāizmanto

divu tipu komplementāri modeļi. Daudzos gadījumos efektīvi izrādās kvaziklasiski modeļi, kuros tiek apvienotas kvantu un klasiskās mijiedarbības.

Abu tipu modeļu, lokālo un nelokālo, deterministisko un nejaušo, saskaņota izmantošana iezīmē otro kvantu revolūciju. Lai gan apvienotas kvantu gravitācijas modelis nav izveidots, cilpveida gravitācijas modeļi ar kvantēšanu un stīgu teorijas izskaidro daudzas telpas un vielas struktūras īpatnības.

Matemātikas efektivitāte

Matemātisko modeļu ārkārtīgā efektivitātē fizikā tika apspriesta Jūdžina Vignerā darbos (Wigner 1970). Matemātikas neiedomājamo efektivitāti fizikā var izprast, balstoties uz pasaules uzbūves modeļu īpašībām. Pašiedarbība un rezonanse ir būtiski dabas procesu elementi, kuri skaidro kvantēšanu un veselo skaitļu lielo nozīmi. Mikropasaulē izrādās atbilstoši novērojumiem modeļi, kuros sistēmai ir iespējas ieņemt diskrētus stāvokļus ar noteiktām, izdalītām skaitliskām vērtībām. Diskrētie stāvokļi saistās ar rezonansi. Dažādi kvantēto lauku rezonances stāvokļi saistās ar pirmskaitļiem. Matemātikas modeļi šādā veidā saistās ar fiziku. Matemātika parāda dažādu grupu teorijas, topoloģisku, algebrisku, kopu teorijas, fraktāļu u.tml. modeļu savstarpējo saistību.

Fizikā lielu lomu spēlē simetrija, kura saistīta ar saglabāšanās likumiem. Daudzos gadījumos ir izpētīta un parādīta simetrijas daļēja pārkāpšana, simetrijas prasību īstenošanās pārveidotā veidā, kombinējoties simetrijai ar nejaušību. Daudzi pārveidotie, ar nejaušībām apvienotie simetrijas veidi parādās arī gan ķīmijā, bioloģijā un citās dabas zinātnēs, gan arī sociālajās un humanitārajās zinātnēs. Sevišķi daudz interesantu nejaušības un simetrijas apvienojumu parādās mākslā. Matemātika ļauj atrast un izpētīt šo dažādo modeļu kopīgās īpašības, apvienot dažādu zinātnu metodoloģijas un pārnest izmantojamos modeļus, nemit vērā simetrijas, likumu un nejaušības, gadījuma procesu nozīmi dažādu viens otru papildinošu, komplementāru modeļu sistēmā.

Matemātikā nozīmīgu vietu ieņem modeļi ar bezgalīgu elementu skaitu un objekti, kurus raksturo bezgalīgi mazi un/vai bezgalīgi lielas robežas. Novērojumos un eksperimentos mijiedarbībās ar subjektu, kurš veido pasaules modeļus, iesaistās tikai galīga izmēra objekti, tādēļ ekstrapolācija uz bezgalībām ir tikai potenciāla, simboliska. Saskaņā ar pašreizējiem priekšstatiem mazākais novērojumos pieejamais laiks un attālums

ir Planka laiks – 10^{-43} s un Planka garums – 10^{-33} cm, maksimālā viena kvanta (elementārdalīņas) masa ir 10^{-5} g. Mums novērojumiem pieejamā Visuma daļa ir mazāk kā aptuveni 13,5 miljardi gaismas gadu tālu, jo Visuma vecums ir aptuveni 13,5 miljardi gadu un Visums satur aptuveni 10^{100} kvantus. Ekstrapolācija uz mazākiem (vai, atbilstoši, lielākiem) modeļiem ir tikai tuvinājumi, kuri nevar tikt pamatoti ar novērojumiem. Robežas var mainīties, bet tās reāliem novērojumiem ir galigas, tādēļ jebkura ekstrapolācija uz mazākiem vai lielākiem objektiem par novērojumos pieejamajiem ir tikai tuvināta. Šis apgalvojums atšķir zinātnisku, uz novērojumiem balstītu modeļu izmantošanu no reliģisku, teoloģisku pasaules modeļu izmantošanas. Matemātikā izmantojamie, bezgalīgi mazus un/vai bezgalīgi lielus elementus saturošie modeļi ir tikai simboliskas, ideālas robežas, kuru izmantošana var dot tikai tuvinātu aprakstu, tāpat kā jebkurš cits galigs modelis. Pilnīgi precīzs objekta apraksts ir tikai robeža, kuru var sasniegt ar praktiski neiespējamu, neierobežoti lielu modeļu skaitu, jo jebkurš reāls objekts mijiedarbojas ar visu pasauli, ieskaitot tieši nenovērojamās daļas.

Modeļu komplementaritāte humanitārajās un sociālajās zinātnēs

Sociālo un humanitāro zinātņu galvenais uzdevums izveidot un pamato ideoloģiju un tās būtiskāko sastāvdaļu – morāli. Šim uzdevumam kalpo galvenokārt filozofija un ētika, bet nepieciešamo pamatojumu pasaules uzskata un tikumības veidošanai jāņem no visām zinātņu nozarēm.

Ideoloģijas uzdevums ir veidot etnosa un parasti ar to saistītās valsts iedzīvotāju pasaules uzskatu un tikumību. Vēsturiskās evolūcijas gaitā lielākā daļa etnosu ar pietiekami lielu šim etnosam piederīgo cilvēku skaitu ir izveidojuši nacionālās valstis, bet joprojām ir daudzas situācijas, kurās atbilstības starp nacionālo valsti un kultūru nav un veidojas bīstami konflikti starp dažādu etnosu piederīgajiem atšķirīgu pasaules uzskatu un pieņemto morāles normu dēļ. Globalizācijas procesi un arvien straujāk mainīgie dzīves apstākļi pastiprina konfliktu iespējamību un liek pievērst arvien lielāku uzmanību saskaņotai, zinātniski pamatotai dažādu ideoloģijas un morāles sistēmu veidošanai un to realizācijai cilvēku pasaules uzskatos un tikumības normās.

Objektīvi eksistējošo, vēsturiski izveidoto ideoloģisko sistēmu un morāles normu pārveidošana par katru individu pasaules uzskatu un tikumību notiek audzināšanas procesā, iesaistot izglītības sistēmu, ar

mākslas palīdzību. Mākslas nozīme pasaules uzskata un tikumības veidošanā līdz šim nav pietiekami izprasta un izmantota izglītības sistēmā un visā sabiedrības sociālās struktūras veidošanas un uzturēšanas sistēmā. Vajadzīgs mērķtiecīgs valsts un visas sabiedrības atbalsts tai mākslas daļai, kura risina audzināšanas uzdevumus, piedalās ideoloģijas un morāles pamatošanā un izplatīšanā. Vienlaikus jāatbalsta arī jaunu ceļu, jaunu izteiksmes līdzekļu meklējumi mākslā, bet jāprot nodalīt šīs divas dažādās, viena otru papildinošās mākslas daļas, divus dažādos mērķus un tiem atbilstošos līdzekļus. Tradicionālajai, ideoloģiju atbalstošajai mākslai jābūt masveidigai, saistītai ar izglītības sistēmu un visu sabiedrības dzīvi. Jauno ceļu meklējumiem mākslā jābūt pietiekami elitāriem, pakļautiem atlasei un sabiedrības uzraudzībai, līdzīgi kā tas ir ar zinātniskajiem pētījumiem tādās jūtīgās jomas kā ģenētika, kodolfizika, mikrobioloģija. Bīstami cilvēci var kļūt ne tikai jauni bioloģiskie, ķīmiskie ieroči, kodolieroči vai citi masu iznīcināšanas ieroči, bet arī masu ideoloģiskās ietekmēšanas līdzekļi (ienaida un vardarbības sludināšana, terorisma pamatošana utt.).

Dabas zinātnes veido ideoloģijas pamatu. Zinātnes saistība ar mākslu un ideoloģiju ir nepārprotama, bet visai nevienu nozīmīga (Siliņš 1999). Dažādie dabas zinātnu izveidotie pasaules uzbūves modeļi ir savstarpēji jāsaskaņo, novēršot loģiskās pretrunas un izskaidrojot dažādu komplementāru modeļu savstarpējās attiecības. Šis ir filozofijas un mākslas specifiskais uzdevums, tādēļ filozofiju vajadzētu nodalīt no zinātnes un, apvienojot ar mākslu, veidot kā sabiedrības pastāvēšanai svarīgu atsevišķu darbības virzienu.

Sociālajās un humanitārajās zinātnēs patiesības pamatojumam bieži izmanto reliģijas autoritāti. Nepieciešams veidot zinātnisku ētiku, balstoties uz zinātnisku pasaules izpratni (Vilks 2015). Pašlaik šis uzdevums nav izpildīts, tādēļ kā pagaidu risinājumu jāizvēlas tradicionālo reliģiju izmantošana, uzsvaru liekot uz vispārcilvēcisko morāles normu atbalstīšanu un pamatošanu.

Pasaules uzskata veidošanas pamatā jāliek izpratni par dabas un sabiedrības vienotību (Utināns 2008; Burlak 2011). Dažādie pasaules izpratnes veidi, pasaules uzbūves un cilvēka uzvedības modeļi ir izprotami un savstarpēji pieņemami, ja izmanto vienotus, ar filozofijas metodēm pārbauditus modeļu savstarpējās salīdzināšanas un saskaņošanas ceļus (Dzelme 2002; Bekman 2017).

Secinājumi

Izziņas pamatā ir modeļu veidošana. Vismaz divu dažādu viena objekta vai procesa modeļu izmantošana ļauj tuvoties objekta būtības izpratnei. Modeļu skaita palielināšana uzlabo izpratni un atvieglo pielietojumus. Dažādu viena objekta paralēli izmantojamu modeļu veidošana ir izziņas procesa attīstības galvenais metodoloģiskais virziens.

Bibliogrāfija

- Bohr, N. (1958). *Atomic Physics and Human Knowledge*. New York: Wiley.
- Burlak, S. (2011). *Origin of Language: Facts, Research, and Hypotheses*. Moscow: Corpus.
- Dzelme, J. (2002). “*Cilvēka mērķu un motīvu sistēma*”. Psiholoģijas augstsksola, rakstu krājums “Psiholoģijas aktuālās problēmas: teorija un praktika”, 2. sēj., Riga, lpp. 57–80.
- Einstein, A., Podolsky, B., Rosen, N. (1935). Can quantum mechanical description of physical reality be considered complete? *Phys. Rev.* 47, 777.
- Einsteins, A. (2000). *Tā runāja Einsteins*. Red. E. Kelepraisa, Rīga.
- Gardner, A. (1996). *The night is Large. Collected Essays 1938–1995*. New York: St. Martin Press.
- Gell-Mann, M. (1994). *The Quark and the Jaguar. Adventures in the Simple and the Complex*. New York: Freeman and Co.
- Gisin, N. (2014). *Quantum Chance: Nonlocality, Teleportation and Other Quantum Marvels*. New York: Springer.
- Kānemans D., Domā ātri, domā lēnām. Rīga: Jumava, 2012, 552 lpp.
- Laodzi (1986). *Sacerējums par Dao un De (Daodedzin)*. Sērija “Avots”. – R.: Zvaigzne.
- Metzinger, T. (2010). *The Ego Tunnel: The Science of the Mind and The Myth of the Self*. New York: Basic Books.
- Kaku, M. (2012). *Physics of the Future: How Science Will Shape Human Destiny and Our Daily Lives by the Year 2100*. Anchor, M.: Alpina non-fiction.
- Noether, E. (1918). *Invariante Variationsprobleme*. Nachr. V. d. Ges. D. Wiss. Uz Gottingen, pp. 235–257.
- Pauli, W. (1994). *Writings on Physics and Philosophy*. Heidelberg: Springer – Verlag.
- Podnieks, K. (2009). Towards Model-Based Model of Cognition. *The Reasoner*, Vol. 3, N 6, pp. 5–6.
- Podnieks, K. M. (1992). *Around Goedel's Theorem*. Zinatne, Riga. 191 pp.
- Prigogine I., Stengers I., *Time, Chaos, Quant*, 1994 (M., Progress, 1994, 266 lpp. ru)
- Rothenberg, J. (1989). The Nature of Modeling. In: *Artificial Intelligence, Simulation, and Modeling*, John Wiley and Sons, pp. 75–92.

- Siliņš E. I., “*Lielo patiesību meklējumi*” (*Search for the Great Truths.*) Riga:
Jumava, 1999, 511 lpp.
- Smolin, Lee, (2013). *Time Reborn*. Spin Networks, Ltd.
- Susskind, L. (2005). *The Cosmic Landscape: String Theory and the Illusion of Intelligent Design*. Little, Brown. SPb., Piter, 2015., 448p.
- Utināns, A. (2008). *DNS, matrice un cilvēku uzvediba*, R: Medicinas apgāds.
- Vekker, L. M. (2000). *The Meta Theory of Mental Processes*. M: “Per Se”.
- Vilks, I. (2015). *Zinātniskā ētika jeb domājošā cilvēka ceļš*. Valka. (skatīts: 01.04.2017. Pieejams <https://examplewordpresscom1500.wordpress.com/2015/10/11/imants-vilks-zinatniska-etika-jeb-domajosa-cilveka-cels/>).
- Whitaker A. (1996). *Einstein, Bohr and the Quantum Dilemma*. – Cambridge: Cambridge University Press.
- Wigner, Eugene P. (1970). *Symmetries and Reflections*. Indiana University Press, M.: Mir.
- Бекман, И.Н., Дзелме, Ю.Р., (2017). Монархоанархизму (Пiejams: <http://beckuniver.ucoz.ru/index/monarhoanarhizm/0-91>

The use of complementarity principle in research

Summary

The possibilities to use the principle of complementarity in different branches of science were investigated. The relations between different models of the object under investigation were demonstrated. The truth was accepted as an invariant of observations and was linked with modelling problems and with the search of paradigms. The possibilities to use philosophy and art to create ideology and world outlook were investigated. The possibilities and advantages of the parallel use of many models were demonstrated.

Key words: philosophy, art, mathematics, model, paradigm, truth.

Iveta Gēbele, Margarita Nesterova (Latvija)

ES KONCEPCIJAS VEIDOŠANĀS FENOMENS – TEORĒTISKIE ASPEKTI

Es – koncepcija ir viens no svarīgākajiem un daudz pētītiem konstruktiem, jo ir būtisks sociālās funkcionēšanas un arī psiholoģiskās veselības faktoriem. Mūsdienās tieši pozitīva Es-koncepcija var kalpot par atbalsta punktu personības attīstībai, tādējādi Es-konceptcijas attīstības iespēju pētišana ir īpaši aktuāla. Pozitīva Es – koncepcija ir svarīgs sociālās funkcionēšanas un psiholoģiskās veselības faktors, kā arī stabilas identitātes un harmoniskas personības pamats. Tā kā viens no izglītības uzdevumiem mūsdienās ir harmoniskas personības veidošana un tās attīstības veicināšana, ir svarīgi pētīt Es – koncepcijas attīstības mehānismus un avotus. Raksta mērķis ir izpētīt Es koncepcijas fenomena pētījumus teorētiskajā literatūrā, tādējādi liekot pamatu empiriskam pētījumam par Es koncepcijas veidošanās izpēti sākumskolas bērniem balstoties uz pasaku terapijas metožu pielietošanu. Iegūtie pētījuma rezultāti var tikt izmantoti attīstības un izglītības psihologu profesionālajā darbā ar jaunākā skolas vecuma bērniem un viņu vecākiem. Jaunākais skolas vecums, īpaši pirmā klase ir svarīgs periods Es koncepcijas attīstībā, tādēļ zināšanas par tās attīstības likumsakarībām būtu īpaši vajadzīgas, lai veicinātu skolniekos pozitīvas Es koncepcijas attīstību. Izpratne par pirmklasnieku Es koncepcijas attīstību var veicināt vecāku un pedagogu izpratni un praktisku pielietojumu bērnu pozitīvas Es koncepcijas attīstībai.

Atslēgas vārdi: Es koncepcija, sākumskolas periods, vērtības, identitāte.

Ievads

Šobrīd mācību iestādēs pakāpeniski tiek ieviests pilnveidotais mācību saturs. Pilnveidotā mācību satura autori un īstenotāji uzsver: “Izglītības mērķi ir plašāki, nekā tikai iedot skolēnam dziļas, fundamentālas zināšanas. Izglītības mērķis ir skolēns, kurš ir atbildīgs sabiedrības dalībnieks, radošs darītājs, personība ar pašapziņu un lietpratējs izaugsmē, un šīs īpašības ietver pamatvērtības, ko gribam redzēt skolas beidzējā.” (Skola 2030 Valsts izglītības satura centra (VISC) ESF projekta “Kompetenču pieeja mācību saturā”). Jaunās pieejas autori runā par to, ko vēlas redzēt skolas beidzējā, bet pats sākums ir pirmā klase, kas kļūst par pamatu visa turpmākā mācību procesa uztverei.

Pilnveidotajā mācību saturā tiek uzsvērts: “Mācību satura ietvaru veido tikumi, caurviju prasmes, izpratne un pamatprasmes mācību jomās.

Skolēna mācīšanās rezultāts ir lietpratība, ja mācību procesā skolotājs integrē šīs satura dimensijas, pievēršot uzmanību gan skolēna spejai saskaņoti lietot zināšanas un prasmes daudzveidīgās situācijās, gan caurviju prasmju attīstībai un ieradumu nostiprināšanai, kas balstīti vērtībās.”

Vērtības nevar iedot tieši, tās bērni sākotnēji mācās no pieaugušajiem, skola var attīstīt ieradumus, kas balstīti vērtībās un kurus skolēni vēlāk pieņem par saviem tikumiem. Skolas uzdevums ir bērniem un jauniešiem veidot visaptverošu izpratni par tādām vērtībām kā dzīvība, cilvēka cieņa, brīvība, ģimene, laulība, darbs, daba, kultūra, latviešu valoda un Latvijas valsts, veidojot vērtējošu attieksmi un atbildību par sevi un savu rīcību. Autori min tādus tikumus kā atbildība, centība, drosme, godīgums, gudrība, laipnība, līdzcītība, mērenība, savaldība, solidaritāte, taisnīgums, tolerans.

Jānis Rudzītis (Rudzītis 2006) ir rakstījis: “Tikumu izpratne dažādos vēstures laika posmos, dažādā kultūrvīdē – sabiedrības grupās atšķiras. Tikums un tikumība ir saistīti, bet ne identiski jēdzieni. Tikumu kopšana veido vērtību apziņu. Nosauktas vārdā, augstākās vērtības ir tikai abstrakcija, un abstrakcija nespēj pati par sevi iekveldināt jūtas, skart personiskās jēgas sfēru.”

Jaunākajā skolas vecumā bērnam vēl nav to kompetenču, lai būtu par pašattīstības subjektu, tas var notikt ap pusaudžu vecumu. Bet radīt tam labvēligus apstākļus ir nepieciešams jau no pirmās klases.

Mūsdienās, kad ļoti strauji attīstās informāciju tehnoloģijas, sociālie tīkli, jauni mijiedarbības un saskarsmes veidi, aktualizējas vajadzība pētīt Es koncepcijas veidošanās mehānismus un atrast veidus kā iespējams to konstruktīvi attīstīt.

Psiholoģijas vārdnīcā Es koncepcija tiek definēta kā uz sevi virzītu nostādņu kopums, kas sastāv no Es tēla; emocionālās attieksmes pret sevi, ieskaitot pašvērtējumu un izpausmes uzvedībā. Es koncepcijai ir ļoti liela nozīme cilvēka identitātes veidošanā un saglabāšanā. Tas izskaidro, kāpēc tik nozīmīgi zināt ne tikai Es koncepcijas sarežģību un saskaņotību, bet arī tās pēctecību pagātnē, tagadnē un nākotnē. Es koncepcija nodrošina uzvedības noturību un veselumu.

Pētnieku interesi par šo tēmu iespējams veicina tas, ka cilvēka Es koncepcija veido personības kodola pamatu, kas nosaka dzīves veidu un dzīves darbību. Tieši tāpēc ir svarīgi izprast tās attīstības likumsakarības ontogenēzē. Tāda sapratne un zināšanas palīdzēs novērst bērniem personības traucējumu rašanos un izveidot vecumposma attīstības uzdevumiem atbilstošas psihokorekcijas pieejas.

Es koncepcija ir viena no vissenāk pētītajiem un daudzveidīgāk interpretētajiem konstruktiem. Pētot literatūru par Es koncepciju, var atrast dažādas piejas, kas raksturo Es koncepcijas struktūru un tās komponentes. Ir sniegti dažādi skaidrojumi, meklējot atbildes uz jautājumu, kā šis koncepts veidojas ontogenēzē, kāda ir tā struktūra un funkcionālās izpausmes. Es koncepcija tiek skatīta kā hipotētisks konstrukts.

Es koncepcija dažādu teoriju skatījumā

Daudzās psiholoģijas teorijās pašapziņa, Es tēls un Es koncepcija ir vieni no svarīgākajiem jēdzieniem, bet vēl joprojām nav universālas definīcijas un vienotības terminoloģijā. Autori lieto dažādus jēdzienus Es (Kons, Džeims, Berns u.c), Ego (Ēriks, Mālere u.c), Es ideja (Kūlijs), Es koncepcija (Bernss), Es sistēma (Sallivans), Es jēga (Stoļins), Ego, Id, Superego (Freids), Patība (Strrens, Jungs), paštēls (Olports).

Literatūrā pamatā varam izdalīt divas Es koncepcijas apakšstruktūras: zināšanas par sevi (Es tēls) un attieksmi pret sevi. Es koncepcija ir ne tikai pašapzināšanās produkts, bet arī uzvedības determinācijas faktors. Tā autore Svence (1999) uzsvēr, ka psiholoģijā izšķir jēdzienus “Es koncepcija” un “pašvērtējums”. Es koncepciju veido vairāk aprakstoši priekšstati, bet pašvērtējumu veido attieksmu sistēmas. Viens no Es-koncepcijas veidošanās avotiem ir bērna mijiedarbība ar apkārtējiem un īpaši nozīmīgs ir citu cilvēku novērtējums.

Psiholoģijas vārdnīcā atrodam šādu skaidrojumu: “Pašvērtējums ir “ES-koncepcijas pamatkompontents, kas raksturo gan cilvēka apmierinātību ar sevi kopumā, gan savām spējām, īpašībām un sekmēm dažādos darbības veidos. Tieši pozitīvs pašvērtējums tiek uzskatīts par galveno pamatu veiksmīgai mācīšanai, darbam, saskarsmei un attīstībai.”

Analizējot Es koncepcijas redzējumu filozofijas kobntekstā, var konstatēt, ka filozofu darbos parādās idejas par Es apzināšanos, piemēram, Kants (1797) uzskatīja, ka individuālā sevis apzināšnās ietver sevī divejādu Es: Es kā domāšanas objekts (reflektējošais Es) un Es kā uztveres objekts (pēc Kona).

Kā pirmā teorija, kurā aplūkots cilvēka Es fenomena apraksts ir Džeimsa (James, 1890) patības teorija. Viņa Es koncepciju veidoja izzināmīs (empīriskais) un izzinātājs Es. Empīrisko Es struktūru pēc Džeimsa domām veido:

- reālais, materiālais Es (Material self) – tas ietver arī bioloģisko Es – fiziskā ķermeniskā būtība, kas ietver iedzīmtā konstrukciju, izskats;
- sociālais Es (social self) – kā mani redz citi cilvēki un tas ietver arī mūsu attiecību modeļus ar apkārtējiem.
- garīgais Es (spiritual self) – visu īpašību un psihisko stāvokļu kopums, tā pēc Džeimsa domām ir personības iekšējā subjektīvā būtība. Tā ir visnoturīgākā un intīmākā Es daļa, tieši šī daļa ir dzīvības spēka un gribas avots.

Džeims uzskatīja, ka Es koncepcijas stabilitāti un noturību nosaka selektivitāte, kas pasargā psihi no apkārtējās pasaules pārlieku spēcīgajiem kairinātājiem, tai skaitā no iespaidiem, attieksmēm un vērtējumiem.

Kūlijas (Cooley, 1902) darbos parādās “Atspoguļotā Es” teorija, pēc tam daudzi pētnieki piedāvāja savu skatījumu un definējumu šim fenomenam: Mida patības teorija (Mead, 1934), Olporta teorija (Allport 1955), fenomenoloģiskā Rodžersa teorija (Rogers, 1959), Rozenberga Es-tēla teorija (Rosenberg 1965, 1986), Higginsa Es-atšķirību teorija (Higgins, 1987).

Sallivans (Sullivan 1953) uzskatīja, ka personība nevar būt izolēta no starppersonu attiecībām, kurās viņš dzīvo. Sallivans postulēja Es sistēmu (self-sistem), kas nodrošina normālu cilvēciskās personības funkcioniēšanu. Es sistēma ir uzvedības paraugu komplekss, kas nodrošina personības drošību, kas pasargā no trauksmes.

Es personifikācija (me) rodas bērnam starppersonu attiecībās, pēc tam, kad ir izveidojies mātes tēls. Pēc Sallivana domām, mazulim ir trīs veidu Es personifikācijas: “Es – slikts”, “Es – labs” un “ne – Es”. Katrā no tām ir saistīta ar izpratni par sevi un savu ķermenī. “Es – slikts” rodas no kritikas, aizrādījumiem, sodiem un nenovērtēšanas. Personifikācija “Es – labs” rodas atzīšanas, atbalstišanas, apbalvojumu rezultātā. Personifikācija “ne – Es” rodas disociācijas rezultātā. Arī selektīva ignorēšana var radīt lielu trauksmi, kad bērns noliedz savus pārdzīvojumus, uztver tos kā ne savus.

Rozenbergs (Rosenberg 1986) Es koncepciju definē kā uztveres un refleksijas objektu, kā individuālo domu un jūtu kopumu, kas attiecas uz sevi pašu kā objektu.

Horneja (Horney 1950) uzskatīja, ka bērnam ir divas pamatvajadzības: apmierinājuma un drošības vajadzības. Šī viņa vajadzību realizācija sākotnēji pilnībā ir atkarīga no vecākiem. Šo vajadzību apmierināšana rada labvēligu augsnī veselīgai un no neirozēm brīvai Es – koncepcijai. Autore ieviesa jēdzienu “Bazālā trauksme”, kas var rasties, ja šis bērna

vajadzības netiek apmierinātas, tādējādi secinot, ka neirozes ietekmē bērns attālinās no sava Reālā Es (the real Self).

Individuālās psiholoģijas dibinātājs Ādlers (1956) skatīja cilvēka Es (self) kā savu individuālo stilu, kas ir viss, kas viņu raksturo, skatīts vienkopus. Ādleram Es ir dinamisks, vienots princips, nevis kaut kāda struktūra, kas atrodas iekšpusē un ko var izpētīt un aprakstīt. Es izpaužas tikai mijiedarbībā ar apkārtējo pasauli. Autors ieviesa jēdzienu “nepilnvērtības komplekss”, kurš ietekmē bērnu Es koncepciju.

Pēc Rodžersa (1959) Es (self) atrodas pieredzes laukā, tāpēc Es ir nenoturīga un pastāvīgi mainīga būtība. Balstoties uz atziņu par mainīgu Es, zinātnieks noformulēja teoriju par to, ka cilvēkiem ne tikai ir spējas attīstīt savu personību, bet Es mainīgums ir personībai raksturīga un vadošā tendence. Es – koncepcija (self concept) ir spēja cilvēkam izprast sevi, balstoties uz savu pagājušās dzīves pieredzi, tagadnes notikumiem un nākotnes cerībām. Autors nodefinēja ideālo Es (ideal self), kas ir ideālais modelis, uz kuru cilvēks tiecas. Savukārt, ja Es ideālais stipri atšķiras no Es reālā, tad tas var kļūt par neirozes iemeslu.

Olports (Allport 1968) bija pirmais, kurš runāja par jēdzienu “paštēls”, pievēršot uzmanību Patībai, ieviešot propriuma (proprium) jēdzienu, kas iekļauj tās personības šķautnes, kuras ir svarīgas pašidentitātei (self-identification) un pašapilnveidošanai (self-enhancement) (Allport, 1955). Preporiuma jēdziens iekļauj cilvēka vērtības, kā arī tā apziņas daļa, kas ir raksturīga konkrētai personībai un atbilst pieaugaša cilvēka pārliecībām.

Olports aprakstīja septiņus dažādus preporiuma attīstības periodus, kas piedalās attīstības procesā no bērnības līdz briedumam:

- Ķermeniskās Patības stadija (bodily sense) (Allport 1961), kas ilgst no dzimšanas līdz vienam gadam – zīdainis izjūt sajūtas, kas rodas viņa ķermenī un sāk diferencēt sevi no citiem.
- Pašidentitātes stadija (self-identity) (1–3) – bērns pakāpeniski apzinās sevi kā patstāvigu un svarigu būtni. Rezultātā veidojas “Es” izjūtas nemainīgums un nepārtrauktība.
- Pašcieņas stadija (self-esteem) (3–5) – kad bērns pastiprināti sāk sevi salidzināt ar citiem, tādējādi viņa pašcieņu veido lepnums par panākumiem, pašcieņas tieksme izpaužas kā sacensība.
- Patības paplašināšanās stadija (extension of self) (4–6), kad bērns apzinās ne tikai savu ķermenī, bet arī sev piederošās lietas, iemācās vārda “mans” jēgu.

- Paštēla stadija (self-image) (5–6) – bērns sāk saprast, ko no viņa gaida citi nozīmīgi cilvēki, sāk saprast atšķirību starp “es labs” un “es slikts”, veidojas morālie priekšstati.
- Racionālās pašorganizēšanās stadija (rational self) (6–12), kad jau rodas abstraktas argumentācijas spējas, bērns sāk pielietot loģisku argumentāciju. Racionāla personība jau var atbildēt par abstraktu un reflektīvu domāšanu un ir spējīga savas vēlmes un vajadzības pielāgot apkārtējai pasaulei.
- Propreatīvo tieksmu stadija (propriate strivings) (12–16), kad rodas “Es” vienotības un veseluma izjūta. Ir spēja izvirzīt mērķus un rodas neatlaidība šo mērķu sasniegšanā (Allport 1968).

Vigotskis, pētot pašapzināšanās struktūru, noformulēja sešus virzienus, kas raksturo Ego struktūru:

- zināšanu uzkrāšana par sevi, to attīstība un pamatotība;
- zināšanu par sevi padziļināšana:
- psiholoģizācija (savas iekšējās pasaules pakāpeniska apzināšanās);
- integrācija (sevis kā veseluma apzināšanās);
- savas individuālītātes apzināšanās;
- iekšējo morālo sevis novērtēšanas kritēriju, savas personības, kas mijiedarbojas ar apkārtējo pasauli, attīstība, pašapziņas procesu individuālo īpašību attīstība.

Kons formulēja Es tēla koncepciju, kurai ir trīs komponentes:

- kognitīvā,
- afektīvā
- uzvedības.

Zemāko Es tēla līmeni pēc autora domām veido neapzināti priekšstati par sevi, kas rodas no emocionāliem pārdzīvojumiem. Augstāk atrodas atsevišķu savu īpašību un īpatnību apzināšanās. Pēc tam šis atsevišķās pašvērtības daļas veido jau vienotu tēlu un visbeidzot Es tēls iekļaujas kopējā personības vērtību sistēmā, kurā jau ir apzināti savas darbības mērķi un līdzekļi to sasniegšanai.

Berns (Bern 1982) definē Es koncepciju kā iekšēju personības veidojumu, kas lielākoties nosaka cilvēka darbību un uzvedību, autors Es koncepciju formulēja kā visu indivīda priekšstatu kopumu par sevi un ar to saistītu novērtējumu. Es koncepciju nosaka indivīda gaidas un priekšstati par nākotni. Kā galveno autors izcēla tās regulējošo funkciju. Es tēls ir nosacīti noturīga, bet ne vienmēr apzināta indivīda attieksmu sistēma pašam par sevi, pamatojoties uz kuru viņš veido attiecības ar citiem cil-

vēkiem. Pirmā dziļā un ilglaicīgā sociālā pieredze, ko bērns iegūst ģimenē, atstāj paliekošas pēdas viņa Es koncepcijas attīstībā. Tāpat kā citi autori, viņš uzskatīja, ka to vislielākajā mērā ietekmē vecāki ar savu attieksmi.

Berns izdalīja faktorus, kas ir īpaši svarīgi Es koncepcijas attīstībai:

- Bērnam atļautais kontroles un brīvības līmenis;
- Siltums vai vēsums starppersonu attiecībās;
- Ieinteresētība vai vienaldzība no pieaugušo pusēs;
- Mātes deprivācijas esamība;
- Paaugstināts vecāku autoritārisms, kas pazemina bērnu pašapziņu un pastiprina Es – koncepcijas negatīvo pusī.

Pēc Bernsa domām, Es koncepcija veidojas no Es tēla (aprakstošā komponente) un pašvērtējuma – komponente, ko nosaka attieksme pret sevi vai dažādām savām īpašībām. Funkcionāli Es koncepcija nosaka to, kā individu rīkosies un kā viņš interpretē citu rīcības. Es koncepcijas strukturālās komponentes vadoties no Bernsa teorijas ir:

- nostādnes (kognitīvās, afektīvās un uzvedības);
- modalitātes (reālā, ideālā un spoguļojošā);
- katras modalitātes aspekti (fiziskā, kognitīvā un emocionālā).

Es koncepcija pēc Bernsa un arī Stojīna domām nav tikai cilvēka pašapzināšanās produkts, bet svarīgs faktors, kurš pamatā determinē cilvēka uzvedību un rīcību.

Praktiska pīeja Es koncepcijai ir psihoanalīzes dibinātājam Z. Freudam. Freida izpratnē psihiskais dalās apzinātajā un neapzinātajā. Neapzinātajā ir Super Ego (Virs Es), kurš ietver sociālās normas, aizliegumus. Super Ego kompetencē ir pašvērtējums. Kā pirmie, kas nosaka Super Ego veidošanos, ir vecāki un viņu prasības. Neapzinātajā atrodas arī Id (Tas), kuru veido cilvēka bioloģiskais pamats, dziņas pamatvajadzības, vēlmes, kuru izpausmes var novērot individu uzvedībā. Apziņas sfērā atrodas Ego (Es), kuram ir jābūt kā starpniekam starp Id vajadzībām un Super Ego priekšnoteikumiem. Ego uzdevums ir noņemt spriedzi, kas rodas starp šīm divām instancēm. Freids arī ieviesa terminu – psiholoģiskās aizsardzības, kam ir uzdevums aizsargāt un saglabāt Es koncepciju.

Psihoanalīzē patība (self) tiek skaidrota kā veids piedzīvot sevi pašu kā veselu personību, gan apzinātos, gan neapzinātos priekšstaus par sevi. Psihoanalītiķi runā par patības reprezentāciju (self-representation), kas nosaka priekšstu par sevi savās fantāzijās.

Autors Jakobi (Jacoby 1991) uzsver, ka fantāzijas par sevi var atbilst realitātei, lai būtu adekvāts pašvērtējums un personība varētu elastīgi pašrealizēties. Bet fantāzija par sevi var būt arī izkropļota, uzpūsta vai

pazemināta. Objektīvs sevis vērtējums ietver gan savas gaišās, gan tumšās puses. Autors nodala sevis izjūtu, ka es esmu, (subjektīvo patības izjūtu) no izjūtas, kas es esmu, kā es dzīvoju, kas nosaka zināšanas par sevi (patības reprezentācija, jeb tēls). Pašvērtējums Jakobi skatījumā ir vērtība, ko cilvēks piešķir savai personībai. Tā ir dzīli iesakņota zemapziņā.

Analitiskās psiholoģijas radītājs Jungs ieviesa terminu – individuāciju – “klūšanu pašam par sevi” (Individuation), kuru viņš apraksta kā cilvēka – psihiskās attīstības procesu, kas ved pie vienotības un veseluma apzināšanās un speju apzināties un izmantot savu iedzimto potenciālu visas dzīves garumā. Jungs uzskatīja, ka personības iedīgli jūtami jau zīdaiņa vecumā un personība attītās visas dzīves garumā. Autors pauða viedokli, ka cilvēks piedzimst ne tikai ar bioloģisku, bet arī ar psiholoģisku mantojumu. Cilvēka psihe sastāv no trim savstarpēji saistītām struktūrām: apziņas, kuras centrs ir Ego un Persona; personīgās zemapziņas, kura satur Ēnu un Kompleksus un kolektīvās zemapziņas, kuras saturu veido Arhetipi. Aprakstot Personu, Jungs raksta, ka Persona ir tas, kā mēs sevi parādam pasaulei, raksturs, kādu mēs iegūstam, ar Personas starpniecību mēs veidojam attiecības ar citiem. Pēc Junga un citu analitiskās psiholoģijas pārstāvju domām Ego attīstību nosaka Patība. Ego ir tas, kā mēs sevi uztveram, tas, ko mēs par sevi zinām apzināti. Tas ir apziņas centrs, bet ne visa apziņa. Jungs to nosauca pat par Ego kompleksu. Ego funkcija ir nodrošināt dzīves plūduma nepārtrauktību. Tas ir saistīts ar darbibu, gribas piepūli. Tāpat kā visiem kompleksiem, arī Ego ir bipolāra daba. Viņa pretējais pols un spoguļattēls ir Ēna, kurā apslēpta tā personības Ego daļa, ko negribam vai nedrīkstam redzēt, atzīt un pieņemt sevī. Jungs skaidro, ka Ēnu nevajag uztvert kā kaut ko sliktu, jo Ēnā ir apslēptas tieši tās īpašības, kas veicina attīstību. Persona ir kā starpnieks, apvalks, kas pastāv starp Ego un apkārtējo pasauli; tā ir personības sabiedriskā seja, kura spēlē lomas sabiedrībā; “kā apģērbs” pēc kura mūs atpazīst sabiedrībā. Persona daļēji veidojas no personīgiem uzskatiem, daļēji – no sabiedrības uzskatiem. Jungs teicis: “Persona ir tas, kas patiesībā cilvēks pats nav. Tā ir tas, par ko viņš pats un citi viņu uzskata. Persona ir kolektīvais tēls. Mēs klūdisimies, ja uztversim personību tikai caur Personu.”

Arī citi autori (Fordhems 1986, Gordons 1985, Jakoby 1990, Kohuts 1977, Neumans 1988), lietojot jēdzienu “patība” (self), ir vienisprātis, ka agrīna labvēlīga mātes attieksme pret bērnu ir īpaši svarīga, lai formētos veselīga pašciena. Sterns māti nosauc par “patību regulējošo otru”, Kohuts nosauc par “Patības objektu”, kuru bērns uztver kā visvarenu un ideālu.

Kohuts, uzsverot to, ka vecāku empātija ieliek pamatus veselīgai pašcieņai uz visu dzīvi, izmanto frāzi: "starojošais mātes skatiens". Neumans (Neuman 1988), māti nosauc par "patības funkcionālā modeļa iemesojumu". Autors raksta: "Ja cilvēkam ir nemainīgi piedzīvota pieņemšana un tolerance no mātes, tad rodas pozitīva Ego daļas tolerance, kas ir spējīga pieņemt pasauli un pati sevi."

Tāpat kā iepriekš pieminētajiem autoriem, arī dzīļu psiholoģijā ir viedoklis, ka reālistiska pašcieņas izjūta ir atkarīga no pietiekoši labas audzināšanas.

Sterns (1985) apgalvo, ka vienmēr ir iespējama jauna pieredze esošajā dzīves momentā, kas var mainīt esošos paternus. Autors, balstoties uz amerikānu pētnieku darbiem un savu klīnisko pieredzi, piedāvāja patības izjūtas rašanās modeli. Autors apraksta četras patības organizācijas un izjūtas stadijas, kuras attīstās secīgi un iekļauj sevī bērna sevis izjūtu. Katra no tām, ja ir nostiprinājusies, paliek uz mūžu. Tās ir:

- sākotnējā patība (līdz 2 mēnešiem), kad bērnam ir iedzimta spēja izjust gan sākotnējo organizēšanās procesu, gan rezultātu;
- patības kodolizjūta (2–6 mēneši), kad tā aptver sava ķermeņa, savu kustību, savas vēstures izjūtu;
- subjektīvā patība (7–15 mēneši), kad bērns sāk aptvert, ka arī citiem ir iekšāja psihiska pasaule un mērķi;
- verbālā patība (15–18 mēneši), kad bērns ieiet simbolu un refleksijas pasaule, rodas apzināšanās, ka viņam tāpat kā citiem ir iekšējā pasaule. Kas sastāv no atmiņām un pieredzes. Sterns uzskata, ka no 3 – 4 gadu vecuma parādās jaunā bērna spēja – radit savu stāstu.

Vinikots, tāpat kā Jungs nodalīja divus Es konceptus "patieso Es" (true self) un "viltus Es" (false self). Viņš to pamatoja tādejādi, ka, ja mazuļa visvarenība saņem atzinību, attīstās patiesais Es, bet, ja bērns nesajūt savu efektivitāti, viņš sajūt savu bezpalīdzību un sāk pielāgoties mātes vai cita aprūpētāja vajadzībām, lai saņemtu nepieciešamo atzinību. Tā veidojas viltus Es.

Selani (1994), pamatojoties uz Māleres (1975) un viņas kolēgu empiriskajiem pētījumiem par diferenciācijas procesu Ego psiholoģijas skatījumā, aprakstīja Ego attīstības trīs procesus: diferenciāciju, integrāciju un projekciju.

Diferenciācija ir process, kura laikā bērna apziņa atdalās no mātes apziņas un kļūst atsevišķa. Šī procesa kulminācija ir jaunas, individuālitātes ar personības iezīmēm rašanās.

Integrācija ir process, kas nosaka bērna pakāpenisku izpratni par to, ka māte ir viena būtne, ne divas, jo bērna apziņā līdz integrācijai veidojas divi mātes tēli – labā un sliktā; apmierinājumu sniedzošā un noraidošā. Veselīgs integrācijas process palidz cilvēkam pieaugušā vecumā uztvert citus cilvēkus kā personības, nevis dalīt “labajos” vai “sliktajos”. Ja integrācija dažādu iemeslu dēļ nav notikusi vai notikusi nepilnīgi, tad cilvēks visu pasauli un apkārtējos cilvēkus uztver tikai pēc principa: manas vajadzības tiek apmierinātas vai nē.

Introjekcija ir process, kurš ir saistīts ar cilvēkā uzkrāto pieredzi. Tās ir atmiņas par saņemtajām vai nesaņemtajām rūpēm, attieksmi, ko esam pieredzējuši no mātes vai cita aprūpētāja. Lielu lomu šajā procesā spēlē piesaiste, tās intensitāte. Introjekcija ir arī process, kura sekas piedzīvojam visas dzīves garumā. Spēja tikt galā ar stresu, dzīves grūtībām lielā mērā ir atkarīga no tā, cik uzkrātā pieredze ir pozitīvi-atbalstoša. Pozitīvas atmiņas stiprina mūsu psihes spēku.

Bērni, kuriem ir pozitīvas atmiņas par māti, var vieglāk gan fiziski, gan emocionāli atdalīties no vecākiem. Bet tie, kam ir negatīva atmiņa – nespēj atdalīties no vecākiem vai atdalīšanās sagādā lielas grūtības. Pozitīvs introjekcijas process jeb pozitīvas atmiņas par māti, ko ietver bērna psihe, kalpo kā reālas viņas fiziskās klātbūtnes aizvietotājas. Tādējādi rodas Junga definētais mātes Imago jeb iekšējais tēls.

Introjekcija ir paralēlais process, kas notiek vienlaicīgi ar diferenciāciju un integrāciju. Šie procesi norisinās psihē ne tikai Ego attīstības sākumā, bet visas dzīves laikā.

Jaunākā skolas vecuma bērnu Es koncepcijas formēšanās priekšnoteikumi

Vairāki autori (Ēriksons 1950, Vigotskis 1984), kas pētījuši Es koncepciju, pārsvarā ir pievērsušies pusaudžu vecumam, jo šajā vecumposmā ir aktuālāka interese par savu Es, kad Es koncepcija ir kļuvusi par personības attīstības pamatuzdevumu. Arī Latvijā veiktie pētījumi lielā mērā orientēti uz pusaudžu un jauniešu veumposmu, kas atspoguļojas pētījumos par emocionāli vērtējošo attieksmi pret sevi un citiem jauniešu vecumā (Mārtinsone 1998), pašvērtības pārdzīvojuma problēmu pusaudžu un agrīnās jaunības gados (Kaļiņnikova 1999), pusaudžu Es koncepciju un sociālo statusu klasē un tuvu draugu grupā (Ļevina 2012).

Tomēr daudzi pētnieki (Berns, Rodžers, Vigotskis, Kraiga) uzsver, ka noteicošais Es koncepcijas attīstībai ir tieši jaunākais skolas vecums.

Jo tieši šis dzīves posms ir visjūtīgākais personības iekšējās un ārējās pasaules apjēgšanai, jūtu un attieksmes pret sevi pašu attīstībai. Bērnam sāk attīstīties pašorganizācijas spējas, mācoties plānot savu laiku un darbības, paaugstinās paškontrole un pašnovērtējums. Veidojas spējas koncentrēties arī uz neinteresantām lietām.

Jaunākā skolas vecuma bērnu Es koncepcijas pētījumi atrodami Arhireevas (2008) darbos, kas atspoguļojas monogrāfijā “Kritiskā jaunākā skolas vecuma bērnu pašattieksme un tās attīstības faktori”. Autore izveido teorētisko sistēmisko Es koncepcijas modeli, atspoguļojot galvenos Es koncepcijas attīstības virzienus un kritiskās pašattieksmes jaunveidojumus bērniem šajā vecumposmā. Arhireeva (Arhireeva 2008) uzskata, ka Es koncepciju var saprast kā atvērtu sistēmu, kura atrodas nepārtrauktā attīstībā, meklējot līdzsvaru starp cilvēka priekšstatiem par sevi un realitāti. Savā monogrāfijā autore pētīja Es koncepcijas struktūru, izdalot elementus, līmeņus un attīstības etapus. Šī struktūra pēc viņas domām, ir organizēta hierarhiski.

Es koncepcijas struktūra ir dinamiska, tā mainību nosaka cilvēka attīstība. Atrodoties nepārtrauktā attīstībā, tai ir iespējas asimilēt jaunu informāciju, saskaņojot to ar jau esošo. Tādejādi cilvēka Es koncepcija saglabā zināmu noturību.

Es koncepcijai ir noteiktas pamatfunkcijas: tā ir kā cilvēka iepriekšējās starp personu attiecību pieredzes uzkrājējs, nosakot cilvēka uzvedības prognozējamību; tā uztur pozitīvu pašsapziņu, lai izvairītos no trauksmes.

Arhirejeva piedāvāja Es koncepcijas hipotētisku sistēmisko modeli, kurš var apvienot trīs vektorus. Savā izstrādātajā modeli autore piedāvā skatījumu uz Es koncepciju vairākos līmeņos. Izdalot šos līmeņus, autore ir balstījusies uz Lehi (Leahy 1985) un Stoļina (Столин 1983) idejām par organisko, sociālo un personīgo līmeni. Kā raksta autore, izstrādātajam modelim par pamatu ir kalpojušas kognitīvā, afektīvā un motivējošā komponentes.

Modelis tiek piedāvāts kuba formā, kuram viena šķautne veido dažādos attieksmes pret sevi – pašpieņemšanas, pašcieņas, pašintereses aspektus, otra šķautne veido Es koncepcijas pamataspektus: fizisko, morālo, izpratni par savu kompetenci, raksturu un komunikācijas spējām. Trešā šķautne veido modalitātes – Es reālais, Es ideālais un antipods. Formulejot to, Arhirejeva atsaucas uz Stoļina pieņēmumu par to, ka attīstoties Es koncepcijai, neatbilstības problēma starp Es ideālo un Es reālo nav vienīgā. Stoļins piedāvā īpašu attieksmi pret sevi, salīdzinot Es ar “anti-Es” – pretpolu, tā saucamo “antipodu”.

Pirmajā līmenī Es koncepcijas kodolu veido *pašpieņemšana* kā nekritiska emocionāla attieksme pret sevi. Tā rodas individuālām sākot apzināties sevi kā atsevišķu no pārējās pasaules. Tā satura ir vēl nediferencēts, orientēts vairāk un patīkamiem vai nepatīkamiem pārdzīvojumiem. Es tēla satura šajā līmenī lielākoties piepildīts ar savu ķermēņa pašizjūtu.

Otrā līmeņa Es koncepcijas kodolu veido *pašcieņa*, kas ir kritiskas attieksmes rezultāts. Tā rodas sevi salīdzinot ar pārējiem, kā etalons var sākt izveidoties Es ideālais. To raksturo jau diferencētāks, bet vēl fragmentēts Es tēls. Cilvēks redz savas uzvedības, darbības, aktivitātes sekas, saskaņojot ar sociālajām lomām. Cilvēks sāk apzināties tās savus iezīmes, kuras var vainagoties ar veiksmi vai tieši otrādi, traucēt. Kritiskums sāk parādīties tad, kad individuāls sāk sevi salīdzināt ar Es ideālo. Cilvēks jau ir spējīgs aprakstīt savu uzvedību, korelēt to ar sociālajām normām un citu cilvēku uzvedību. Šis līmenis atspoguļo sevis kā darbības un uzvedības objekta.

Trešā līmeņa Es koncepcijas kodolu veido interese pašam par sevi, kad individuāls cēnšas saprast savu iekšējo pasauli, savus pārdzīvojumus, domas, jūtas, uzvedības motīvus. Es koncepcijas satura ir diferencēts, cilvēks var attiekties kritiski ne tikai pret sevi, bet arī pret saviem ideāliem. Tas noved arī pie tā, ka mainās attieksme pret antipodu. Šajā līmenī parādās iespēja analizēt un pārskatīt iepriekš iemācītus un apgūtus uzvedības modeļus un sociālās normas un vērtības. Cilvēks sāk apzināties sevi kā uzvedības un rīcības subjektu, sāk apzināties un saprast savu iekšējo pasauli.

Arhireeva uzsver, ka viņas piedāvātais modelis ir kā pieauguša individuāla Es koncepcijas modelis, bet tajā ir iespēja ieraudzīt Es koncepcijas sistēmisku attīstību ontogenēzē.

Zinātnieks Feldsteins (Фельдштейн 2013), pētot bērnību kā īpašu fenomenu, kas nosaka augošā cilvēka telpas – laika veselumu, raksta, ka visu izmaiņu jēga bērnības periodā ir ne tikai, lai bērns apgūtu sociālās normas, kvalitātes un īpašības, kas raksturīgas cilvēka dabai, bet, lai sasniegta tādu socializācijas līmeni, kas ir raksturīgs konkrētai vēsturiskai sabiedrībai, laikmetam. No tā var secināt, ka bērnība ir visatbildīgākais posms cilvēka ontogenēzē jeb organisma un psihes individuālajā attīstībā. Autors pievērš uzmanību tam, ka ir nepieciešams sabiedrībai kā Subjektam pievērst uzmanību bērnībai kā Subjektam un katram bērnam kā personībai.

Literatūras analīze ļauj izsecināt, ka Es koncepcija, kas sāka attīstīties no 2 līdz 3 gadu vecumam, sākumskolas periodā iegūst jaunas kvalitātes –

iegūst sociālu nozīmi. Bērniem veidojas izpratne par savu vietu sabiedrībā, grupā. Pašvērtējums nozīmē to cilvēka rakstura, īpatnību izpratni, kuras cilvēks atzīst par savejām. Sākumskolā bērnu pašvērtējumos vairs nedominē tikai ārējās kvalitātes, bērni sāk izmantot arī psiholoģiskus terminus, lai raksturotu sevi, diferencē fizisko raksturojumu no garīgā, iemācās raksturot savas rīcības motivāciju (Svence 1999).

Kraig (1996) raksturojot šo vecumposmu, raksta, ka uzmanības centrā bērniem ir savu spēku pārbaudišana, grūtu uzdevumu atrisināšana, kas ir viņa priekšā, kas ir gan viņa paša izaicinājumi, gan apkārtejās vides izraisīti izaicinājumi. Tie, kuriem izdodas tikt galā ar šiem izaicinājumiem, kļūst vēl spējīgāki un pārliecināti par sevi, bet tiem, kuru centieni novē pie neveiksmēm, iespējams rezultātā attīstīties nepilnvērtības sajūta un daudz vājāka Es izjūta.

Autore izdala trīs pamatpieejas Es koncepcijas izpratnei jaunākā skolas vecuma bēriem: no psihodinamiskā, kognitīvās un sociālās iemācīšanās teoriju skatījuma.

Psihodinamiskās pieejas autori pamatojas uz Z. Freida darbiem. Attiecīgi Freids vecumposmu no 6–12 gadiem nosauca par latento periodu, kad greizsirdība un skaudība, kas ir bijusi iepriekš viņa iekšējā aktuālā drāma ir kļuvusi sekundāra, kļuvusi latenta, tāpēc bērns var novirzīt savu emocionālo enerģiju uz attiecībām ar vienaudžiem, radošumu un jaunu attīstības uzdevumu izpildei, kas saistīti ar mācīšanos. A. Freida uzskatīja, ka latentā perioda laikā bērnos apdziest preģenetālās infantīlās seksualitātes motīvi, pāriet edipa komplekss un libidozais piepildījums no vecākiem pāriet uz vienaudžiem, skolotājiem vai bezpersoniskām autoritātēm un ideāliem. Notiek pakāpeniska vilšanās vecāku ideālajā tēlā. Rakstot par gatavību skolai Ēriksons (Эриксон 1996), attīstot Freida ideju, nonāca pie atzinās, ka šī vecumposms galvenais notikums ir psihosociālais konflikts starp darba mīlestību un nepilnvērtības sajūtu

Ar latentumu apzīmē “būt apslēptam”. Ārēji šī vecuma bērns ir mierīgs un kluss, bet iekšējie nemieri un to izpausmes ir apslēpti. Šajā periodā bērnam ārkārtīgi svarīga ir pieaugušo sniegtā drošība, atbalsts un paraugs. Latentajā fāzē bērniem ārkārtīgi svarīgi ir rotaļīties, mācīties, spēlēties un darboties ar sava vecuma un sava dzimuma bērniem. Skolotāji un vienaudži iegūst to nozīmīgumu, kas agrāk piederēja vecākiem.

Kad ir apgūti vecāku paraugi un vērtības, jaunā, ārējā autoritāte kļūst par iekšējo autoritāti. Bērnam parasti patīk nošķirtība no vecāku pasaules, viņš grib tikt galā pats un būt neatkarīgs. Latentajā fāzē bērns ir ļoti jūtīgs pret mazvērtību un nepilnvērtību. Par centrālo kļūst sava Es

diferencēšanās limenis un autonomija. Sava Es autonomiju pastiprina atmiņas, spēja paredzēt, spriedzies izturība, pašsajūta, domāšana, realitātes izjūta un spēja tikt galā ar iekšējām pretrunām. Pretstats Es autonomijai ir atkarība no vides. Ja apkārtējie cilvēki pilnībā pielāgojas bērna vajadzībām, tās apmierinot, tad autonomija nevar attīstīties. Lai notiktu veselīga psihes attīstība viņa Patibas virzienā, ir jābūt izaicinājumam, vajadzībai pašam pielikt pūles mērķu sasniegšanai. Šī iemesla dēļ vide nedrīkst būt pārlieka apmierinājuma sniedzoša.

Ēriksons (Эриксон 1996) apgalvoja, ka šī vecuma bērnu centieni ir novirzīti jaunu zināšanu un prasmju apguvei. Tājos gadījumos, kad bērni ir spējīgi parādīt labus rezultātus, viņiem jāieslēdz čaklumu kā sava Es tēla sastāvdaļu. Viņi saprot, ka uzcītīgs darbs noved pie labiem rezultātiem. Turpretī bērni, kuri nav spējīgi sasniegt labus rezultātus skolā, sāk justies nepilnvērtīgāki salīdzinot sevi ar vienaudžiem. Šī sevis izjūta viņiem var palikt uz visu mūžu. Lai gan, ja viņi atrod kādu jomu, kur var sasniegt atzīstamus rezultātus, tad viņiem ir iespēja saglabāt darbīgumu un veidot pozitīvu Es tēlu.

Kraig (Крайт 2000) raksta, ka liela daļa autoru secina, ka jaunākā skolas vecuma bērniem pašvērtējums lielākoties ir saistīts ar pārliecību par savām akadēmiskajām zināšanām, kas saistītas ar sasniegumiem skolā. Bet korelācija starp pašcieņu un pārliecība par akadēmiskajām zināšanām nav pilnīga, jo var būt daudziem bērniem, kas nevar lepoties ar labām sekਮēm skolā, var būt augsta pašapziņa. Atkarībā no tā, kā viņus novērtē vecāki un vienaudži, bērni, kuriem nav augsti mācību sasniegumi, var atrast kaut ko citu, ar ko var izcelties citu starpā. Arī tad, ja bērni pierder kultūrai, kurā izglītībai nav īpaša nozīme, viņu pašvērtībai vispār var nebūt saistība ar mācību sasniegumiem.

Vigotskis (Выготский 1997) 7 gadu vecumu nosauc par 7 gadnieka krīzi. Bērns vairs nav pirmskolnieks, bet vēl nav skolnieks. Viņš uzsver, ka bērns zaudē savu bērna tiešumu un naivumu. Līdz ar to, viņa uzvedībā var parādīties kādas uzspēlētas, māksligas, uzspēlētas izpausmes. Vigotskis uzsver: “7 gadu vecumā mums ir darišana ar tādas pārdzīvojumu struktūras rašanos, kad bērns sāk saprast, ko nozīmē “es priecājos”, “es skumstu”, “es dusmojos”, “esmu ļauns”, “esmu labs”, tātad, viņam rodas apzināta orientācija to, ko pats pārdzīvo”.

Pirmskolniekiem vēl nav īsta pašvērtējuma, patmīlibas. Mūsu prasības pašiem pret sevi, saviem panākumiem rodas tieši septiņgadnieka krīzes laikā. Krize pēc Vigotska domām ir lūzums, kad notiek pāreja no viena uz cita veida pārdzīvojumiem, kad mainās arī attieksme pret vidi. Es

koncepcijas kognitīvo komponenti jaunākajā skolas vecumā nosaka attīstībā esošais Es tēls, kura kvalitāti nosaka personības patstāvība, subjektivitāte un spējas reflektēt. Kognitīvā komponente ir nozīmīga šajā vecumā tāpēc, ka jaunākā skolas vecuma bērna pašvērtējums kļūs par pamatu Es tēla attīstībai pusaudžu vecumā un par patības apzināšanās, pašattīstības, pašnoteikšanās sākumu, kam ir svarīga loma kompetenču attīstībai nākošajos izglītības posmos.

Pētījumi parāda to, ka bērnu pašapziņa var kļūt adekvāta, ja pieaugušie palidz viņam sevi novērtēt vai kad bērns sevi salīdzina ar cītiem bērniem. Šajā gadījumā rodas Es koncepcijas šķautne – Es ideālais. Sevis salīdzināšana ar ideālu kļūst par pamatu kritiskai attieksmei pret sevi. Tas notiek tieši septiņgadnieka krīzes laikā. H. Kohuts uzsver, ka 6–7 gados bērna psihē izveidojas “idealizētais vecāku tēls”, kad bērna Es – ideālais šajā vecumā vēl nespēj apzināti izvēlēties savus ideālus, bet apgūst vecāku normas un vērtības.

Arhireeva (Arhireeva 2008) izvirza ideju, ka tieši šī iemesla dēļ šajā vecumā bērna Es ideālais arvien vairāk attālināsies no Es reālā. Jaunākajā skolas vecumā bērni var salīdzināt sevi ar vienaudžiem, kuriem ir pretējas īpašības. Tieši šī Es reālā salīdzinājuma rezultāti ar Es ideālo un antipodu arī kļūs par pamatu pašcieņai.

Jaunākais skolas vecums ir tas vecums, ko Vigotskis ir nosaucis par aktuālās attīstības zonu, kad principiālā sevis novērtēšanas shēma jau ir noformulējusies, bet tā ir jātrenē.

Pirmklasnieka jaunā sociālā loma lielā mērā nosaka to, ka attieksme pašam pret sevi kļūst arvien strukturētāka, tieši pateicoties jaunajai skolnieka sociālajai lomai. Tieši tagad ir iespēja salīdzināt sevi ar Es ideālo. Kā uzskata Arhireeva, šī perioda beigās sākas pāreja no sevis vērtēšanas pēc uzvedības kritērijiem uz izpratni un vērtēšanu pēc personības īpašībām. Aprakstot Es koncepcijas kubisko modeli, autore uzsver, ka laikā no piedzimšanas līdz pusaudžu vecumam bērniem veidojas divu līmenu attieksme pret sevi – pašpieņemšana un pašcieņa, bet trešais līmenis – interese pašam par sevi attiecas uz pusaudžu un vēlāku vecumposmu.

Par mācību sasniegumu saistību ar Es koncepciju rakstīja Viljams Glassers (1987), uzsverot, ka viena no bērna pamatvajadzībām ir sava Es nozīmīguma apzināšanās, kam ir tieša saistība ar skolas vidi. Zināšanas un spējas domāt ir priekšnoteikums pašcieņas attīstībai. Autors uzskata, ka bērns, kurš iet uz skolu un tur nav spējīgs apgūt zināšanas un izpildīt skolotāju prasības, tad diez vai ģimene un citi apkārtējie spēs kaut ko palīdzēt. Glassers (Глассер 1991) uzskata, ka ir divu veidu cilvēki. Vienu,

kas jūtas pārliecināti par savām spējām, ir iekšēji pašpārliecināti, otri, kas sevi uzskata par neveiksminiekiem un tiecas izvairīties no viņus vajājošā psiholoģiskā diskomforta. Tāpēc autors ir pārliecināts, ka skolai ir jādara viss iespējamais, lai palidzētu neveiksminiekiem iegūt savas vērtības apziņu. Šī Glassera atziņa liek domāt, ka savu spēju apzināšanās jaunākajā skolas vecumā ir svarīgs faktors, kas ietekmē Es koncepciju.

Arhirejeva (Архиреева 2008) uzskata, ka pašpieņemšana, jeb auto-simpātija, kam saknes meklējamas bērnu – vecāku attiecībās, iespējams, ka nākotnē noteiks bērna attiecības ar citiem cilvēkiem. Neatbilstība starp Es – reālo un Es – ideālo, kā arī starpība starp "Es" un "Ne-Es", visiespējamāk būs saistīti arto darbības jomu, ko nosaka viņa darbošanās tieši šajā periodā, tas ir, mācības skolā. Tieši tāpat, ja ir bērniem netiek apmierinātas emocionālās vajadzības, tas novēdīs pie trauksmes palielināšanās, kas Es koncepcijas līmenī izpaudīsies parādoties aizsardzības mehānismiem, ar kuru palidzību bērns šo trauksmi iemācisies mazināt.

Ir izpētīts (Svence 1999), ka daļai bērnu sākumskolas vecumā ir paaugstināts pašvērtējums, ka bērni sev piedēvē tādas īpašības, kuras citi bērni vai pieaugušie viņiem nepiedēvē.

Piažē (Пиаже 2003) uzskatīja, ka viens no šī vecumposma uzdevumiem ir izeja no egocentriskās bērna pozīcijas, ko raksturo izzināšana visos attīstības līmeņos. Šī procesa vispārīgumu un neizbēgamību nosauc par *attīstības likumu*.

Lai pārvarētu egocentrismu, ir nepieciešams:

- apzināties savu "Es" kā subjektu un atdalīt to no objekta;
- saskaņot savus personīgos uzskatus ar pārējo uzskatiem, pieņemot, ka tie var būt arī atšķirīgi.

Zināšanas par sevi kā par subjektu var attīstīties tikai sociālā mijiedarbībā. Attīstošās attiecības ar citiem cilvēkiem var būt gan ar piespiedošu raksturu, gan sadarbības attiecības. Piespedu attiecības neveicina domāšanas pozīciju maiņu. Lai apzinātos savu "Es", ir jāatdalās no piespedu attiecībām, ir nepieciešama viedokļu mijedarbība. Socializācija nosaka izšķirošos pagriezienus bērna psihes attīstībā – pāreju no egocentriskās pozīcijas uz objektīvo pozīciju. Tādam pagriezienam ir jānotiek ap 7 gadu vecumu. Tas ir laiks, kad bērns apmeklē skolu, satiekas ar pieaugušajiem – pedagogiem un vienaudžiem. Viņš lieto savas prasmes būt reizēm piespedu attiecībās ar pieaugušajiem un korporācijas attiecībās ar vienaudžiem.

Diskusija un secinājumi

Rezumējot var secināt, ka Es koncepcija iekļauj daudzpusīgo indivīda informāciju par sevi. Eksistē vairāki skatījumi un izpratnes par tās struktūru. Cilvēka Es koncepcija dzīves laikā ir mainīga un tā ir saistīta ar cilvēka subjektīvo labklājību. Turklāt Es koncepcijas izpratne var būt daudzslānaina, kā to piedāvā autors Lehi, kurš uzsvēr, ka dažādais saturs, ko ietver Es tēls, tiek piedzīvots dažādos līmeņos, atkarībā no pašapzināšanās dzīluma. Sākumā Es koncepcijas saturs izpaužas uzvedībā, pēc tam iekšējos pārdzīvojumos un attīstoties spējai reflektēt, cilvēks sāk aizdomāties par savas uzvedības motīviem.

Apkopojot izanalizēto literatūru, var secināt, ka Es koncepcijas struktūrai ir secīga attīstība, respektīvi, sākumā attīstās nekritiska, bet pēc tam kritiska attieksme pret sevi. Šai attīstībā novērojamas stadijas: iesākumā parādās kriteriālais pašvērtējuma pamats, kas atrodas tuvākajā attīstības zonā, savukārt pēc tam rodas jauns sevis novērtēšanas veids, kas jau izriet no reālajām indivīda īpašībām un esošajiem kritērijiem, kas atrodas aktuālajā attīstības zonā. Kā rezultātā jānotiek integrācijai, iegūto vērtējumu apkopojumam, to pārvēršana par noturīgu pašvērtējumu, kas veic regulējošo funkciju un iekļaujas personības struktūrā.

Šī raksta ietvaros veiktā literatūras analīze parāda, ka pastāv vairākas līdzīgas izpratnes par Es koncepciju, bet ir arī nesakritības pamatjautājumos. Vienu no tām mēs saskatām izpratnē par to, vai Es koncepcijas veidošanās ir apzināta vai nav apzināta. Tā kā lielākā daļa autoru uzskata, ka tieši vide un aprūpes personas visvairāk ieteikmē Es koncepcijas veidošanos, tad sākotnēji tās veidošanās ir indivīdam neapzināta, savukārt ar laiku tā kļūst arvien apzinātāka.

Bibliogrāfija

- Allport, G. W. (1968). *The person in psychology: Selected essays*. Boston: Beacon Press.
- Brummers, M., Enckallers, H. (2011). *Bērnu un jauniešu psihoterapija*. Rīga: Jumava.
- Mārtinsone, K. (1998). *Emocionāli vērtējošās attieksmes pret sevi un citvērtējumu savstarpējās sakarības jauniešu vecumā*. Promocijas darbs. Pieejams: file:///C:/Users/ADM/Downloads/Martinson_K_Emocionali_vertejosas_attieksmes_1998.pdf (Skatīts: 25.05.2020.)
- Kaļiņnikova, I. (1999). *Personības pašvērtības apzināšanās pusaudžu un agrīnās jaunības vecumā: promocijas darba kopsavilkums*. Rīga: Latvijas Universitāte. Pedagoģijas un psiholoģijas institūts.

- Ļevina, J. (2013). *Pusaudžu Es-koncepcija un sociālais statuss klasē un tuvu draugu grupā*. Promocijas darba kopsavilkums. Rīga: Latvijas Universitāte.
- Rubenis, A. (1994). *Cilvēks mitiskajā pasaules ainā*. Rīga: Zvaigzne.
- Rudžitīs, J. (2006). *Latviešu tautas pedagoģija*. Rīga:Raka.
- Svence, G. (1999). *Attīstības psiholoģija*. Zvaigzne ABC.
- Psiholoģijas vārdnīca*. Rīga: "Mācību grāmata", 1999.
- Izglītojamo audzināšanas vadlīnijas un informācijas, mācību līdzekļu, materiālu un mācību un audzināšanas metožu izvērtēšanas kārtība (MK Nr. 480) Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/283735-izglitojamo-audzinanasanas-vadlinijas-un-informacijas-macibu-lidzeklu-materialu-un-macibu-un-audzinanasanas-metozu-izvertesanas-kartiba>
- Архиреева, Т. В. (2008). *Критическое самоотношение младших школьников и факторы его развития*. Монография. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого
- Архиреева, Т. В. (2008). Системный подход к пониманию структуры Я-концепции и закономерностей ее развития в детском возрасте. *Культурно-историческая психология*. Том 4. № 4. С. 48–55.
- Бернс, Р. (1986). *Развитие Я концепции и воспитание*. Москва: Прогресс.
- Выготский, Л. С. (1997). *Вопросы детской психологии*. М.: Союз.
- Глассер, У. (1991). *Школа без неудачников*. М.: Прогресс.
- Кон, И. С. (1984). *В поисках себя: Личность и ее самосознание*. Москва: Политиздат.
- Фельдштейн, Д. И. (2013). *Мир детства в современном мире. Проблемы и задачи исследования*. Московский психолого – социальный университет. Москва – Воронеж.
- Фрейд, З. *Психология бессознательного*. М.: АСТ, 1990. – 608 с.
- Крайг, Г. (2000). *Психология развития*. СПб.: Питер.
- Якоби, М. (2016). *Стыд и источники самоуважения*. Москва: ИОИ.
- Нойманн, Э. (2015). *Ребенок*. Москва: Касталия.
- Осопина, М. (2004). *Секретный мир детей*. Санкт-Петербург: Речь.
- Пиаже, Ж. (2003). *Психология интеллекта*. Перевод: А. М. Пятигорский. СПб., // Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. 2010.
- Селани, Д. П. (2013). *Иллюзия любви*. Москва: Класс.
- Стерн, Д. Н. (2006). *Межличностный мир ребенка. Взгляд с точки зрения психоанализа и психологии развития*. Санкт-Петербург: «Озон.ру»
- Столин, В. В. (1983). *Самосознание личности*. М.: Изд-во МГУ.
- Юнг, К. Г. (1994). *Психология бессознательного*. Москва: Ozon.ru
- Эриксон, Э. (1996). *Действие и общество*. СПб.: Ленато.

Phenomenon of Self-Concept Formation – Theoretical Aspects

Summary

The self-concept is one of the most important and much-studied constructs, as it is an important factor in social functioning and also in psychological health. Nowadays, a positive self-concept can serve as a support for personal development, thus researching the possibilities of self-concept development is especially relevant. The concept of a positive self is an important factor in social functioning and psychological health, as well as the basis for a stable identity and harmonious personality. As one of the tasks of education today is the formation of a harmonious personality and the promotion of its development, it is important to study the mechanisms and sources of the development of the self-concept. The aim of the article is to study the research on the phenomenon of the self-concept in the theoretical literature, thus laying the foundation for an empirical study on the formation of the self-concept of primary school children based on the application of fairy tale therapy methods. The obtained research results can be used in the professional work of developmental and educational psychologists with primary school-age children and their parents. The primary school age, especially the first grade, is an important period in the development of the self-concept, therefore knowledge of the regularities of its development would be especially needed to promote the development of a positive self-concept of pupils. Understanding of the development of the self-concept of first-graders and the approved methodology can promote the understanding of parents and teachers and practical application for the development of a positive self-concept of children.

Key words: self-concept, primary school period, values, identity.

Aleksandra Kaczmarek (Polija)

OCCUPATIONAL BURNOUT – THE CONSEQUENCE OF STRESS AT WORK

Exposing people to persistent high levels of stress can cause many health consequences. This is mainly due to the fact that a person is not prepared or does not have the appropriate support or skills to cope with the requirements set for him/her. This leads to the fact that the growing problems are not solved in time and a person is in a state of high emotional tension. All internal systems of the person's body are stimulated, which may cause many diseases. Due to problems with coping with difficult or new tasks at work, self-esteem is reduced, which may adversely affect both the employee and the employer, which in turn exerts influence on the entire organization.

Therefore, the aim of this article is to present the results of research on the phenomenon of occupational burnout based on the analysis of selected literature on the subject.

Key words: stress at work, burnout, causes and consequences of burnout.

Introduction

An important negative consequence of permanent organisational stress is a burnout syndrome. This concept is extremely broad and, in principle, there is no commonly accepted definition of this phenomenon. Therefore, due to the relatively rich source literature, several selected definitions are presented and briefly characterised.

In general, occupational burnout is a prolonged reaction to both emotional and interpersonal stressors that work chronically (Maslach, Schaufeli, Leiter 2001, p. 397–422; Maslach 1998, p. 68–85).

Freudenberger and Richelson, in turn, define burnout as “a state of fatigue or frustration resulting from devoting oneself to a cause, way of life or relationship, which has not brought the expected reward” (Pines 2000, p. 32–57).

However, the multidimensional concept by Maslach indicates that professional burnout is “a psychological syndrome of emotional exhaustion, depersonalization and reduced sense of personal achievement that can occur in people who work with other people in a certain way”. (Maslach 2000, p. 13–31). The more extensive multidimensional concept of professional burnout will be described later in this article.

Returning to the issue of defining the concept of professional burnout, Pines and Aronson present it as “a state of physical, emotional and mental exhaustion caused by long-term involvement in situations that are emotionally cumbersome”. (Pines 2000, p. 32–57). It is worth noting that these Authors refer to three dimensions of the syndrome, but in fact they boil down to one aspect, which is exhaustion. Physical exhaustion is manifested by low activity, chronic fatigue or weakness. On the other hand, emotional exhaustion is connected with the sense of helplessness and hopelessness. Whereas mental exhaustion will lead to the creation of negative attitudes towards oneself, work and life.

An interesting discussion of the phenomenon of occupational stress are included in the results of Schaufeli's and Enzmann's research. According to them, “Burnout is a persistent, negative condition associated with work that occurs in generally healthy people. It is characterised mainly by exhaustion, accompanied by mental and physical discomfort, a sense of reduced effectiveness, diminished motivation and dysfunctional attitudes and behaviours at work. This condition develops gradually and results from a discrepancy between intentions and realities of the profession. Burning out is often a self-perpetuating process due to inadequate coping strategies” (Anczewska, Świtaj, Roszczyńska 2005, p. 69).” This definition includes the most important aspects of the syndrome and, what is important, determines the therapeutic implications.

Another proposal to explain this phenomenon is the one put forward by P. L. Brill. He pointed out many important aspects of professional burnout. Its two main symptoms are dysphoria, i.e. the state associated with anxiety, depression or reduction of professional effectiveness. What is more, an important role in the burnout process is also played by unfulfilled expectations in relation to work or oneself. The author also stresses that the symptoms of burnout must be a consequence of professional work and that these symptoms are not a result of another psychosomatic disease (Konieczny 2014, p. 50).

Whereas K. Buser and U. Kauhl-Hecker present the professional burnout syndrome as “... a state of spiritual, physical or emotional exhaustion, develops slowly or suddenly or manifests itself in professional work, relationships, relations with family members, resulting from the constant pressure of excessive expectations, often in the form of a disgust, aversion, cynicism, a desire to escape, a negative attitude, a sense of guilt and general irritability.” (Schröder 2008, p. 13–14).

H. Sęk, in turn, presents the phenomenon of professional burnout as a set of symptoms, appearing in people exhausted from work, losing their strength because of excessive demands, tired of performing professional duties. He treats burnout as a result of chronic stress, which is characteristic for people working in social and service professions, such as doctors, nurses, teachers, social workers, therapists (Sęk 2009, p. 15).

Whereas in the dictionary of psychology occupational burnout is defined as “... acute stress disorder or reaction, characterised by exhaustion resulting from overwork and anxiety, fatigue, insomnia, depression and worse results at work” (Colman, 2009, p. 860).

According to Jan F. Terelak, including many aspects of the phenomenon allows to distinguish some common features of the occupational burnout syndrome (Terelak 1999, p. 226):

- burnout is a set of negative attitudes and behaviours associated with the profession;
- It occurs in people whose job it is to help other people or to have contact with other people;
- Such work is often a source of stress and frustration;
- due to limited human energy resources, emotional, physical and mental exhaustion occurs.

It follows from the definitions given that professional burnout is characterised by exhaustion of the organism, which is caused by overwork and stress, occurring when the demands placed on the worker exceed his or her abilities and competences. Occupational burnout is therefore seen as a mismatch between the requirements of the working environment and the internal factors of an individual.

This phenomenon is often perceived as a manifestation of chronic stress, although it needs to be remembered that stress does not always lead to exhaustion in professional life. M. K. Grzegorzewska presented the most important differences between the perception of stress and burnout, which is shown in the table below. It was noticed that the terms “burnout” and “stress” are often used interchangeably, due to the fact that situations leading to these two phenomena are similarly perceived.

Table 1.
Distinction between stress and burnout

Stress	Occupational burnout
It's an imbalance in the intellectual, emotional and physical state of an individual	Progressing disappointment syndrome
It is based on the perception of a situation – a potential source of stress – as a result of a threat or loss	Emanation of an individual's perception of unfulfilled needs and expectations
It evokes certain physical and emotional reactions	It is characterised by symptoms of psychological and physical nature, leading to a decrease in self-esteem on the basis of interpretations made by an individual
It can be a long-term process or a short-term one	This is a state that occurs gradually over time.

Source: M. K. Grzegorzewska, *Stres w zawodzie nauczyciela. Specyfika, uwarunkowania i następstwa*, Kraków 2006, p. 51

Multidimensional model of professional burnout

Nowadays, more and more attention is paid to the development of coherent theoretical models explaining the mechanism of professional burnout and its etiology.

In the source literature there are a number of different concepts of professional burnout, but for the purposes of this article, a multidimensional model of professional burnout will be discussed in more detail.

The genesis of the occupational burnout syndrome has been studied for many years by the aforementioned C. Maslach, who presents this phenomenon as a destructive process, which is responsible primarily for low morale of employees, absenteeism, fluidity of staff or weaker efficiency of performed tasks. The multidimensional model of occupational burnout includes a three-component definition of professional burnout, including:

- *Emotional exhaustion*, which concerns the feeling of emotional overload and significant depletion of energy resources due to contacts with others. It is mainly related to the feeling of depression, lack of support, helplessness and falling into a kind of trap in one's profession. The most common symptoms of emotional exhaustion are: discouragement from work, less interest in professional matters, as well as reduced activity, pessimism, psychophysical tension and irritability.

- *Depersonalization*, which is associated with a negative, soulless reaction to other people. Depersonalisation can be manifested, for example, by indifference and distance to the client's problems, superficiality of contacts, shortening of time and formalisation of contacts.
- *Reduced self-esteem*, which refers to a radical decline in self-esteem and a loss of confidence in the ability to succeed in working with people. It is also connected with negative self-esteem. A reduced sense of personal achievement is manifested by: dissatisfaction with work achievements, loss of self-confidence, sense of misunderstanding on the part of superiors, loss of ability to solve emerging problems or inability to adapt to difficult professional conditions (Konieczny 2014, p. 48; Jachnis 2007, p. 130–131).

It is worth noting that significant problems may be insufficient support (or lack thereof) on the part of the individual's environment, as well as lack of opportunities to improve qualifications and professionalism.

Further work of Maslach in cooperation with Leiter resulted in the development of a model in which the order in which the components of professional burnout appear is of crucial importance. It turns out that the phenomenon of professional burnout is primarily associated with excessive workload during the performance of duties, which is manifested in several phases. The first one is characterised by emotional exhaustion, which may lead to excessive distancing oneself from complicated professional matters and their depersonalisation. The next phase indicates a lack of professional satisfaction with the job. Therefore, the development of certain distancing methods, which can be treated as an important factor in overcoming stress, will be important for an individual. These include, predominantly (Wilczek-Rużyczka 2014, pp. 22–23):

- labelling and using professional jargon; this way of separating one's feelings from other people's problems involves using objectivising terms for them or defining them in terms of functional relationships;
- intellectualisation, which means presenting situations in more general and thus less personal terms, isolation of situations, which means separating professional and personal areas;
- using a sense of humour and turning everything into a joke are the methods to reduce and control the emotions experienced, including behaviours such as talking thongs over, lamenting, laughing;
- with drawing, i.e. minimising one's involvement in stressful contacts with others at both the psychological and physical level.

These methods can help to reduce emotional tension and thus reduce stress. It should be noted, however, that application of these techniques for too long may lead to indifference to other people and their problems.

A broader view occupational burnout model by Maslach indicates that “professional engagement”, as an opposition to burnout, also plays an important role. This involvement is characterised by energy, cooperation and sense of self-efficacy. These dimensions are to be the respective opposite poles in relation to emotional exhaustion, depersonalization and reduced sense of personal achievement. Professional activity thus forms a continuum whose opposite ends are burnout and engagement (Anczewska, Świtaj, Roszczyńska 2005, p. 73). Moreover, the sources of burnout should not be sought only in the psychological burden, which may result from interpersonal requirements of work, but in the mismatch between the employee and the employer in the following areas: workload, inability to control and make decisions regarding roles, insufficient remuneration, injustice and experiencing conflicts of values (Wilczek-Rużyczka 2014, p. 24). A graphical representation of the occupational adjustment model is presented below.

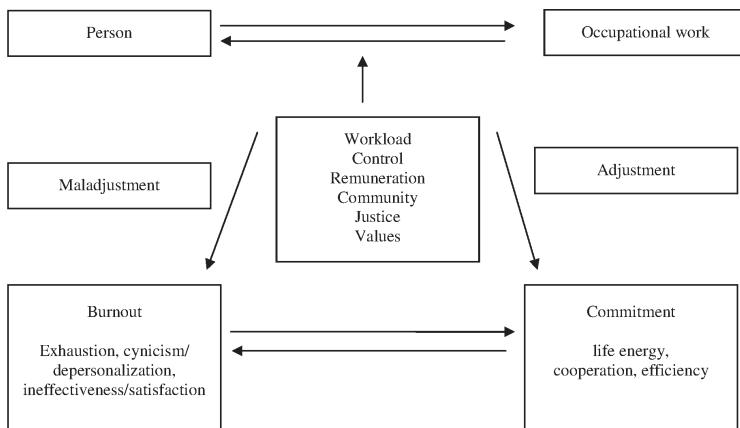

Figure 1. Model of occupational adjustment areas according to Maslach, Leiter

Source: E. Wilczek-Rużyczka, *Wypalenie zawodowe pracowników medycznych*, Wyd. Wolters Kluwer SA, Warsaw 2014, p. 24

The above-mentioned maladjustment areas are interpreted in detail as follows (Wilczek-Rużyczka 2014, p. 24–26):

Too much workload occurs when an employee is assigned too many tasks to be carried out in too short a time or when the tasks are too complex and burdensome for one employee and the employee is not provided with adequate resources to carry them out. This is often the case if there are large staff shortages in the workplace or if an employee shortens or resigns from his or her break in order to be able to cope with the tasks assigned to him or her. Such a situation, if persistent, can lead to chronic fatigue, preventing an employee from recovering and restoring his balance.

Lack of control and co-determination occurs when an employee does not have the ability to independently make decisions and solve problems related to his or her work, and his or her activities are significantly limited by superiors' supervision or strictly following the imposed rules. Another situation limiting the employee's independent decision making is working in a constant hurry and chaos, which makes the employee perform tasks according to a top-down scheme, with no chance to introduce own ideas. Another factor reducing the possibility of co-determination is the lack of autonomy, which is reflected in professional dependence on others. This situation gives rise to a sense of injustice in an employee, which, according to Maslach, is another form of maladjustment.

Injustice occurs when there are no clearly defined rules, norms and principles for the functioning of organisational structures. Inequity can take the form of unequal treatment of workers, unfair distribution of responsibilities, ambiguous awarding of rewards and unfair evaluation of a worker. Inequity is aggravated when an employee is not able to defend himself or herself, pursue own interests and objectively assess the situation. As a result, the employee's sense of harm grows.

Community breakdown occurs when conflicts are repeated in a group of co-workers, and when they are not resolved, they build up, creating hostility and mistrust between them. This increases stress levels, and employees cease to maintain positive relationships, develop suspicion and mistrust. In turn, the possibility of social support, which is very important in preventing burnout, is reduced. This situation is particularly unfavourable in professions where work is carried out as a team and should be based on trust and honesty.

A conflict of values occurs when there is a discrepancy between the requirements of the job and the personal standards of the individual.

There may be situations in which an employee feels obliged or even persuaded to perform unethical actions or behaviours, or is expected to perform professional activities that do not conform to his or her system of values. For example, an employee be coerced into lying or deceit or expected to avoid telling the truth. Another source of conflict of values at work may be experiencing a discrepancy between a lofty message (mission) and everyday practice, as well as the presence of hidden, unclear goals or tasks of an institution. Another example is when an employee is forced to perform tasks that do not match his or her qualifications or go beyond his or her professional duties.

Insufficient remuneration means not only low financial reward for the work done, but also has a wider dimension. These include the lack of recognition and praise, the low prestige of the profession, and the depreciation of the importance of the task performed, as well as of the worker himself or herself. Lack of recognition for achievements may be shown by superiors, co-workers and inferiors. Combined with insufficient pay, it reduces the importance of employee's effort and commitment to a given cause. Sometimes an employee himself or herself diminishes his or her achievements, deprives himself or herself of a sense of pride and satisfaction in his or her own achievements; such an attitude is the result of low self-esteem and also means insufficient recognition of work. Broadly understood, insufficient remuneration becomes a source of dissatisfaction and frustration (an employee does not receive adequate recognition of the work performed) and increases the sense of maladjustment.

It is worth noting here that the research conducted on the phenomenon of occupational burnout by C. Maslach indicates that the sources of this phenomenon should be sought on three levels: personal, interpersonal and organisational. Taking into account the personal and interpersonal levels, these are primarily such factors as uncertainty, passivity, conflicts, low self-esteem, routine or lack of support, which may contribute to the creation of the burnout syndrome and, as a consequence, may lead to many pathological reactions. In turn, typical factors in the organisational context are mainly those related to work overload, excessive and meticulous control, unsatisfactory remuneration, bad relations with co-workers, conflict of values or lack of sense of justice (Fig. 2.).

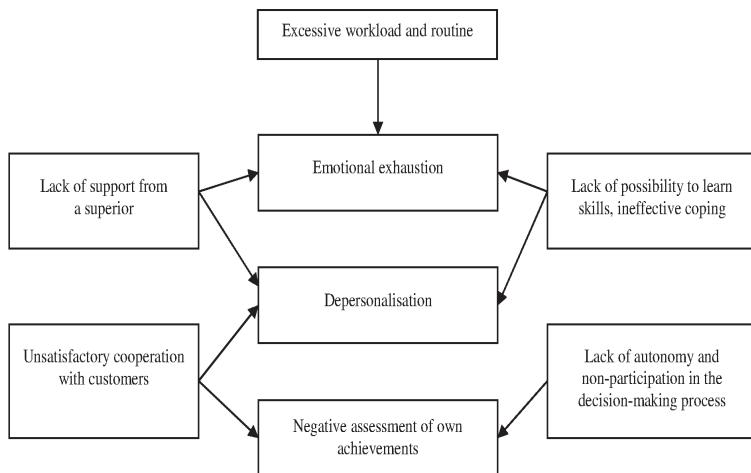

Figure 2. Occupational burnout process

Source: Own study based on: T. Konieczny (ed.), *Stres w organizacji*, Harmonia Universalis, 2014, p. 49

The general process of professional burnout including its individual components, i.e. emotional exhaustion, depersonalisation and negative evaluation of one's own achievements together with the above mentioned sources, which affect the appearance of the professional burnout syndrome, are presented above.

The multidimensional model of occupational burnout proposed by Maslach et al. is widely accepted and used in the study of this issue.

Causes, symptoms and effects of occupational burnout

The occupational burnout team is mainly related to the nature of the work. It also depends on the age and seniority of the employee, and is more often observed among younger employees, both in terms of age and seniority. Burnout syndrome is also gender-specific, although the relationship between these variables is not clearly defined. As it turns out, a greater tendency to burn out is attributed to women, mainly due to their greater emotional sensitivity, a higher level of empathy manifested, among other things, in a greater tendency to identify with the problems of patients or clients. This is reflected in the fact that women are more inclined to emotional exhaustion, while men are more prone to depersonalisation (Ogińska-Bulik 2006, p. 145).

It should be emphasised that occupational burnout is often considered a manifestation of chronic stress, i.e. prolonged contact with highly stressogenic factors. It is therefore worth noting that the source literature mentions many factors that may contribute to burnout. These factors are usually divided into situational, resulting from the characteristics of the work itself and the organisational structure, and individual, resulting from the personality and expectations of a person.

Among the factors related to work and organisational structure, there are usually job requirements and a shortage or lack of resources. The former include mainly work-related (occupational) and stressors stemming from working with other people (Anczewska, Świtaj, Roszczyńska 2005, p. 72).

In turn, a shortage or lack of resources usually includes such factors as: support, feedback, work autonomy, participation in decision-making, control of one's own work, remuneration and career opportunities.

Whereas individual factors contributing to burnout are usually the demographic factors (many studies carried out in this area indicated that higher burnout rates were observed among young people or people with higher education), personality factors (people with a low level of mental immunity or a high level of neurotic disorders may be more susceptible to burnout) and work attitudes, i.e. too high or unrealistic expectations towards work.

In general, stress at work, which results from an imbalance between work requirements and human resources, mainly from the point of view of interpersonal work requirements, is a necessary factor in the emergence of unfavourable phenomena that may lead to burnout.

Therefore, it is worthwhile to review the most common symptoms of occupational burnout in order to react at the right moment and apply preventive measures.

Quite extensively, the symptoms of burnout were given by Cherniss. He mentions, first of all: disappointment with oneself, anger and dislike, guilt, lack of courage and indifference, negativity, isolation and withdrawal, daily feeling of tiredness and exhaustion, great tiredness after work, loss of positive feelings towards customers, postponing the dates of meetings with customers, aversion to phone calls and customer visits, inability to focus on customers or listen to them, impression of inertia, cynicism and rebuking attitude towards clients, sleep disturbances, frequent colds and flu, frequent headaches and digestive tract ailments, relentless thinking and unwillingness to change, distrust and paranoid

ideas, marital and family problems, frequent absence from the workplace (Jachnis 2007, p. 131–132).

In practice, there are numerous symptoms related to the occurrence of occupational burnout. The most common are behavioural, affective, cognitive, physical and motivational symptoms, which may occur both at individual and organisational level, as presented in Table 2.

According to H. J. Freudenberger and G. North, several phases can be distinguished in the process of burnout syndrome emergence. The first one involves the necessity for a person to constantly prove his or her own worth while reducing the willingness to accept his or her own limitations, which results in an increase in the level of commitment to work in order to prove his or her own value and usefulness. Then, the person begins to neglect his or her own needs. The next phase is the occurrence of re-evaluation of priorities and isolation from the surrounding world. It is followed by a phase in which an employee needs professional help – its lack results in the process of occupational burnout, which manifests itself as a complete withdrawal, changes in behaviour, etc. The last two phases are related to the emergence of depression and all physical, mental and emotional symptoms (Konieczny 2014, p. 54–55).

Table 2.
Possible symptoms of burnout

Individual level				
Affective	Cognitive	Physical	Behavioural	Motivational
1	2	3	4	5
Depressive mood, crying, emotional exhaustion, mood changeability, reduced level of emotional control, anxiety, increased tension	Helplessness, loss of hope and sense of life, sense of powerlessness and impotence, sense of failure, low level of self-esteem, guilt, inability to concentrate	Headaches, nervous tics, sexual problems, sudden weight loss or increase, shortness of breath, continuous fatigue, sleep disturbances, nausea, motor anxiety	Increased activity, impulsiveness, increased consumption of stimulants, postponing responsibilities until last minute manifestation of risky behaviours, complaining	Loss of enthusiasm, resignation, dissatisfaction, disappointment, boredom, demoralisation, loss of ideals

1	2	3	4	5
Organisational level				
Affective	Cognitive	Physical	Behavioural	Motivational
Loss of satisfaction, job satisfaction	Cynical attitude to professional role, sense of being underestimated, loss of trust in management and superiors		Decrease in efficiency and productivity, low achievement levels, delays, high rotation, theft, high absenteeism, resistance to change, poor time management	Loss of motivations to work, problems with coming to work, suppression of initiatives, low morale

Source: T. Konieczny (ed.), *Stres w organizacji*, Harmonia Universalis, 2014, p. 53

Occupational burnout has negative consequences, both at individual and social level. However, it should be noted that there is not much research into the physical health effects of burnout, as more attention has been paid to the consequences of chronic stress. This is because the relationship between burnout, understood as a stress response, and physical health is considered obvious (Maslach 2001, pp. 607–611). In turn, mental health considered, there is a view that occupational burnout can lead to many disorders such as addictions, anxiety and depression disorders (Maslach, Schaufeli, Leiter 2001, p. 397–422).

Nevertheless, it should be noted that burnout has a significant impact on the quality and effectiveness of the tasks performed at work, through weaker effectiveness, conflicts or involvement in work. Other effects of burnout may also be: increased absenteeism, change of job or abandoning a profession. In addition, there may be disturbances in non-occupational social relations. (Anczewska, Świtaj, Roszczyńska 2005, p. 74).

It is also worth considering the relationship between stress, depression and chronic fatigue. The research carried out in this field by P. L. Brill indicates that both stress and burnout cause mental dysfunctions in humans. Their course in the initial phase is the same, but at a later stage there are some differences, as shown in the figure below.

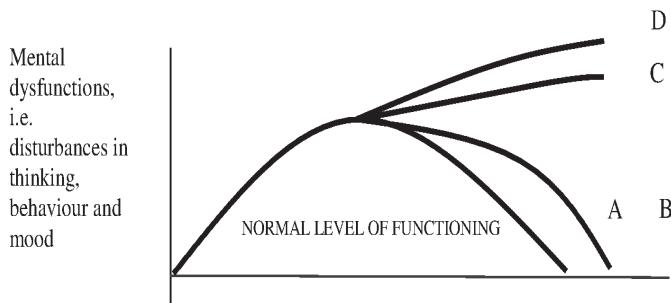

Figure 3. Difference between stress (A, B) and burnout (C, D)

Source: T. Konieczny (ed.), *Stres w organizacji*, Harmonia Universalis, 2014, p. 52

The analysis of the figure indicates that in a stressful situation the adaptation process allows a person to return to the normal level of functioning, while the adaptation mechanisms in the event of burnout fail, which results in intensified mental dysfunctions. Thus, burnout is characterised by the fact that there are additional changes in people's attitudes and behaviour, especially in relation to professional work (Konieczny 2014, p. 52).

According to the latest research, occupational burnout can be reversible. However, the victim should be adequately provided with specialist assistance aimed at relieving him/her from physical and emotional exhaustion, i.e. reducing stress. It is therefore important to take preventive measures to increase the possibility of maintaining an optimal level of mental energy. These can be activities related to increasing physical activity, which will allow to regenerate, set realistic goals, engage in personal development.

Summary

In everyday life a person is often forced to perform various tasks in unfavourable conditions. Such a person encounters certain obstacles and difficulties which may not only directly disturb his or her functioning, but also have a negative impact on his or her mental state. The person is then exposed to the risk of functioning under the influence of strong stress. In the source literature stress is defined as a state or change of the organism caused by all harmful stimuli, resulting in physiological and chemical disorders of the body (homoeostasis).

Occupational burnout is perceived as a state of exhaustion, which, for an employee, may mean loss of motivation to act, decrease in the effectiveness of the tasks performed and lack of job satisfaction. In turn, for an employer, burnout may manifest itself as a loss of discipline in a company, a decrease in the efficiency of teams and, as a result, loss of staff.

Bibliography

- Ancewska, M., Świtaj, P., Roszczynska, J. (2005). *Wypalenie zawodowe*, Postępy Psychiatrii i Neurologii, 14 (2).
- Colman, A. M. (2009). *Słownik psychologii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warsaw
- Grzegorzewska, M. K., 2006, *Stres w zawodzie nauczyciela. Specyfika, uwarunkowania i następstwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Konieczny, T. (2007). *Stres w organizacji*, Harmonia Universalis, 2014, p. 48; A. Jachnis, Psychologia organizacji. Kluczowe zagadnienia, Difin Warsaw.
- Maslach, C. (2000). *Wypalenie w perspektywie wielowymiarowej*, [in]: H. Sęk [ed.] *Wypalenie zawodowe przyczyny, mechanizmy, zapobieganie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warsaw.
- Maslach, C. (1998). *A multidimensional theory of burnout*. [in]: CL. Cooper [ed.] Theories of organizational stress, Oxford University Press, New York.
- MacLach, C. (2001). What have we learned about burnout and health? *Psychol Health*, 16.
- Maslach, C., Schaufeli, W., Leiter, M. P. (2001). Job burnout, *Ann Rev Psychol*, 52.
- Oginska-Bulik, N. (2006). *Stres zawodowy w zawodach usług społecznych. Źródła – konsekwencje – zapobieganie*, Difin, Warsaw.
- Pines, A. M. (2000). *Wypalenie w perspektywie egzystencjalnej*, [in]: H. Sęk [ed.] *Wypalenie zawodowe przyczyny, mechanizmy, zapobieganie*, Wydawnictwo Naukowe PWN Warsaw.
- Schroder, J. P. (2008). *Wypalenie zawodowe – drogi wyjścia*, Wydawnictwo BC Edukacja, Warsaw.
- Sek, H. (2009). *Wypalenie zawodowe. Przyczyny i zapobieganie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warsaw.
- Terelak, J. F. (1999). *Psychologia menedżera*, Warsaw.
- Wilczek-Ruzyczka, E. (2014). *Wypalenie zawodowe pracowników medycznych*, Wydawnictwo Wolters Kluwer SA, Warsaw.

Профессиональное выгорание – следствие профессионального стресса

Аннотация

Длительное воздействие высокого уровня стресса на людей может привлечь ряд последствий для здоровья. Это в первую очередь связано с тем, что человек не подготовлен или не имеет достаточной поддержки или навыков, чтобы справиться с поставленными перед ним требованиями. Это приводит к тому, что растущие проблемы не решаются вовремя и человек находится в состоянии высокого эмоционального напряжения. Возбуждаются все внутренние системы его организма, что может стать причиной возникновения многих заболеваний. Из-за проблем с надлежащим выполнением сложных или новых задач на рабочем месте снижается самооценка, что может отрицательно сказаться как на работнике, так и на работодателе, что, в свою очередь, влияет на всю организацию.

Этим определяется цель данной статьи – представить результаты исследований феномена профессионального выгорания на основе анализа выбранной литературы по данной тематике.

Ключевые слова: профессиональный стресс, профессиональное выгорание, причины и последствия профессионального выгорания.

Regīna Kokina (Latvija)

LATVIJAS UN KOREJAS REPUBLIKAS KULTŪRU DIMENSIJU ĪPATNĪBAS: AGRĪNĀ BRIEDUMA VECUMPOSMA PILSONU ATTIEKSME PRET POLITISKO LĪDZDALĪBU

Pēdējo gadu laikā ir vērojama tendence Latvijas Republikas pilsonu politiskās līdzdalības sarukumam, savukārt, Korejas Republikas pilsonu līdzdalība valsts politiskajā dzīvē aug. Pētījuma mērķis ir pētīt Latvijas un Korejas Republikas pilsonu attieksmi pret politiku un līdzdalību Hofstede modeļa kontekstā. Pētījums ir izstrādāts un empiriski pārbaudīts balstoties uz Hofstedes (Hofstede, 2011) sešu dimensiju kultūras modeli, pielietojot modificēto Švarca, Hofstedes un Inglharta kultūras vērtību skalas aptaujas (Schwartz, 2004). Izlasi veidoja 200 respondenti: 100 Latvijas Republikas pārstāvji un 100 Korejas Republikas pārstāvji, vecuma posmā no 18 līdz 25 gadiem, vīriešu un sieviešu īpatsvars abās respondentu grupās – 50/50 %. Pētījums parāda, ka pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības starp Latvijas un Korejas Republikas kultūru politiskās līdzdalības aspektā: Latvijas Republikas pilsoni mazāk piedalās politikā; Latvijas Republikas pilsoni neuzticas politiskajai varai; Latvijas Republikas pilsoni neuzskata par nepieciešamību piedalīties vēlēšanās. Pētījumā iegūtie rezultāti var veicināt Latvijas Republikas pilsonu politiskās līdzdalības attīstības plāna izveidi. Kā arī pētījums var noderēt kā papildmateriāls psiholoģijas, socioloģijas un politisko zinātnu mācību kursošanai.

Atslēgas vārdi: politiskā līdzdalība, Hofstedes kultūru dimensiju modelis, starpkultūru attiecības, Latvijas Republika, Korejas Republika.

Ievads

Vairākos pētījumos (Ijabs 2015; Seimuškāne 2015) iepriekš ir konstatēts, ka Latvijas iedzīvotāji ir salīdzinoši pasīvi brīvprātīgās līdzdalības ziņā. Ja mēs salīdzinām procesus Latvijā un citās ES valstīs, tad, bez šaubām, ir skaidrs, ka Latvijas iedzīvotāji ir atsvešināti no valsts un ir diezgan neaktīvi politiskās līdzdalības ziņā.

Eirobarometra (Flash Eurobarometer 373) 2013. gada pētījums liecina, ka Latvijas iedzīvotāji ir vieni no pasīvākajiem Eiropā attiecībā uz pilsonisko līdzdalību. Šie skaitlī liecina par Latvijas pilsonu relatīvo pasivitāti un skepticisma attiecībā uz viņu politisko ietekmi. Cilvēki izjūta saikni un jūtas spējīgāki ietekmēt varu pašvaldību līmenī; šī spēju izjūta ir zemāka valsts – Saeimas un valdības līmenī – un tas pats attiecas uz līdzdalību Eiropas Parlamenta vēlēšanās.

Pieaugoša pasivitāte atspoguļojas arī dažos, bet ne visos, vēlēšanu dalības parametros. Pēdējos gados ir novērota līdzdalības samazināšanās pašvaldību vēlēšanās (2005. gadā – 51,85%, 2013. gadā – 45,99 %; 2017. gadā – 50,39 %;) un Eiropas Parlamenta vēlēšanās (2004. gadā – 41,34%, 2014. gadā – 30,24%, 2019. gadā – 33,53%). Vēlētāju aktivitāte Saeimas vēlēšanās ir stabilizējusies aptuveni 60 % apmērā (9. Saeimas vēlēšanās 2006. gadā tie bija 60,98%; 10. Saeimas vēlēšanas 2010. gadā – 63,12%; 11. Saeimas vēlēšanas 2011. gadā – 59,45 %; 12. Saeimas vēlēšanas 2014. gadā – 58,85%; 13. Saeimas vēlēšanas 2018. gadā – 54,56%) (CVK).

Saskaņā ar Starptautiskā demokrātijas un vēlēšanu atbalsta institūta datiem (IDEA) Korejas Republikas 19. prezidenta vēlēšanās 2017. gada maijā vēlētāju aktivitāte bija 77,9%, kas ir augstākais rādītājs kopš 1997. gada. Šīs vēlēšanas bija unikālas, ķemot vērā, ka tās notika pēc prezidentes Park Geun-hye impīcmenta. Vainota korupcijā, Park Geun-hye ir pirmā Korejas Republikas prezidente, kas ar impīcmenta palīdzību tika atlaista no amata, un Korejas Republikas neapmierinātība ar savu vadību, vistcamāk, bija galvenais faktors, kas veicināja vēlētāju aktivitātes palielināšanos (Niceforo 2018).

Tomēr pat pirms šīm prezidenta vēlēšanām Korejas Republikā bija vērojama liela vēlētāju aktivitāte salīdzinājumā ar citām valstīm (Kang 2019). Patiesībā vairāk nekā 60% Korejas Republikas iedzīvotāju, kas ir tiesīgi balsot, to ir darījuši katrā no pēdējām piecām prezidenta vēlēšanām.

No otras puses, vēlētāju aktivitāte Latvijā līdzīgā periodā ir pastāvīgi zema (Ijabs, 2015). Viszemākā jebkad vēlēšanās reģistrētā aktivitāte bija 2014. gadā Eiropas Parlamenta (EP) vēlēšanās, kurās piedalījās 443 453 jeb 30,12% balsstiesīgo vēlētāju, un tas bija zemākais rādītājs, salīdzinot ar visām EP, pašvaldību un Saeimas vēlēšanām kopš neatkarības atgūšanas. Salīdzinājumam Satversmes sapulci 1920. gadā vēlēja 84,9% balssstiesīgo. 1. Saeimas vēlēšanās 1922. gadā piedalījās 82,2% balsstiesīgo, 2. Saeimas 1925. gadā – 74,9%, 3. Saeimas 1928. gadā – 79,4%. Savukārt 4. Saeimas vēlēšanās 1931. gadā piedalījās 80% balsstiesīgo.

Politiskā līdzdalība

Politiskā līdzdalība ietver plašu politisko darbību klāstu (Saud, Ida & Mashud, 2020). Lai gan balsošana valsts un pašvaldību vēlēšanās ir visizplatītākā politiskā darbība demokrātijā, tā ir tikai viena sastāvdaļa virknē politisko darbību. Politiskā līdzdalība ir jebkura darbība, kas veido, ieteikmē vai ietver politisko sfēru. Politiskā līdzdalība sniedzas no balsošanas līdz pulcēšanās sapulcei, lai veiktu terora aktu, līdz vēstules nosūtinānai pārstāvim (Rochira, De Simone, Mannarini, Salvatore 2019).

Šīs darbības var raksturot kā tradicionālās un netradicionālās, formālās un neformālās. Tradicionālā līdzdalība tiek definēta kā sociāli sodīta darbība, piemēram, balsošana, politisko partiju un kampaņu apvienošana, mierīgas demonstrācijas, lūgumrakstu parakstīšana, vēstuļu rakstīšana ievēlētiem ierēdņiem un pievienošanās aizstāvības grupām jeb pasākumi, kurus mēs sagaidām no labiem pilsoņiem. Lielākajai dalai cilvēku piedališanās notiek ik pēc dažiem gadiem vēlēšanu laikā. Cilvēkiem, kas ir cieši saistīti ar politiku, ir lielāka iespēja regulāri piedalīties. Tradicionālā politiskā līdzdalība ietver balsošanu, brīvprātīgu rīcību politiskai kampaņai, kampaņas ziedošanu, piederību aktīvistu grupām un kalpošanu valsts amatam (Jost, Barbera, Bonneau, Langer, Metzger, Nagler, Sterling, Tucker 2018).

No otras puses, netradicionālās darbības ir nesankcionētas darbības, piemēram, biroju un ēku okupācija, vardarbīgas demonstrācijas un pat politiski motivētas slepkavības. Kā arī darbības, kas ir likumīgas, bet bieži tiek uzskatītas par nepiemērotām. Jaunieši, studenti un tie, kuriem ir nopietnas bažas par režīma politiku, visticamāk iesaistīsies netradicionālā līdzdalībā. Netradicionāla politiskā līdzdalība ietver lūgumrakstu parakstīšanu, boikotu atbalstīšanu, demonstrāciju un protestu rīkošanu (Jost et. al, 2018; Rochira et. al. 2019).

Lielākā daļa demokrātisko pilsoņu uzskata, ka zināma politiskā līdzdalība, jo īpaši tradicionālā līdzdalība, ir apbrinojama un pieņemama. Taču politiskā līdzdalība var būt grūta: Lai piedalītos, jāatrod laiks un, iespējams, nauda. Tad kāpēc cilvēki to dara?

Pēc autoru pētījuma (Nyhuis, Gosselt, Rosema 2016) cilvēki politikā piedalās, jo: viņi stingri tic konkrētai idejai – ideālisms; līdzdalība ir demokrātiskas pilsonības atbildība – atbildība; persona varētu strādāt, lai veicinātu jautājumus un lai personīgi gūtu labumu no šīs personas – pašieinte-resētība; vienkārši bauda sabiedrisko darbību vai nu pašas darbības dēļ, vai arī tāpēc, ka viņi iegūst draugus, esot politiski iesaistīti – bauda.

Līdzdalības paradokss

Racionālās izvēles teorētiķi apgalvo, ka vēlētāju izvēle ir iracionāla parādība. Lielā valstī, iespējamība, ka viena balss vēlēšanās, kaut ko spēj izšķirt, ir mikroskopiska. Bet vēlēšanu izmaksas ir lielākas nekā ieguvums, laiks, kas pavadīts ceļā uz vēlēšanu iecirkni, ceļa izmaksas, laiks, kas patērēts analizējot politiķus un viņu solijumus utt., šie fakti pārsniedz ieguvumus, pat ja viņu izvēlētais politiķis tiek ievēlēts. Citiem vārdiem izsakoties, balsošana kā tāda, pēc savas būtības – nav nozīmīga aktivitāte (Ha, Kim, Jo 2013).

No otras puses ir cilvēki, kuri patiesi tic, ka viņu balss varbūt izšķirošā, ka viņu balss var ietekmēt vēlēšanu rezultātu. Šajā gadījumā šos cilvēkus var piemeklēt milzīga vilšanās, jo ir pierādīts, ka viena balss neko nespēj ietekmēt. Tomēr jāatceras, ja visi izturēsies vienlidzīgi neaktīvi, tad vēlēšanas zaudēs savu demokrātisko funkcionalitāti un pārstās darboties kā demokrātijas sistēma. Tas tiek dēvēts par – Līdzdalības paradoksu (Cohen-Vogel 2019).

Kopš 2007. gada Latvijā ir ievērojami kāpusi iedzīvotāju aktivitāte par politiku kopumā un Demokrātisko “ieroču” izmantošanā, lai izteiktu savu neapmierinātību ar pastāvošu varu (Ijabs 2015). Kā ieroči tiek izmantoti – Referendumi, tiek vākti parasti politiķu atlaišanai, iedzīvotājus aicina aktīvāk iesaistīties politiskajā dzīvē. Tomēr, diemžēl, daudzi iedzīvotāji, redzot, ka ekonomiskā krīze turpinās, bet iedzīvotāju vēlmes netiek uzklasītas, pamet valsti. Emigrācija atstāj milzīgu ieteikmi arī uz demokrātiju, jo pilsoņi vēl vairāk attālinās no valstī notiekošā. Ja pilsoņu aktīva līdzdalība ir demokrātijas centrā, tad spēcīgas valsts sirdi ir jāatrodas pilsoņiem, kas regulāri izmanto savas politiskās tiesības izvēlēties valdības vadītāju.

Hofstedes kultūru dimensijas

Hofstede 1960. gadu beigās izrādīja interesi par kultūras atšķirībām. Pēc 2 gadu ilgiem pētījumiem viņš publicēja grāmatu: Kultūras sekas. Pirmkārt, viņš pievērsās teorētiskiem aspektiem, teoriju pamatojumam, lai varētu sekot vairākiem sava pētījuma veidiem: statistikas datiem, testiem, mācīšanai, replikas pētījumiem. Lai definētu kultūru viņš raksturoja to, izmantojot 4 faktorus, kas ietver kultūras atšķirību pamatus: a) simboli (vārdi, žesti, attēli), b) varoņi (uzvedības modeļi), c) rituāli (kolektīvas darbības, lekcijas, ceremonijas) un d) aktīvi. Tādējādi padziļinātajam pētījumam, ko veica Hofstede un kas bija pētījums starp IBM

uzņēmuma darbiniekiem no vairāk nekā 40 valstīm, ir jāizprot tautu dinamiskā kultūra. Viņš parādija, ka ir dažas nacionālās un reģionālās kultūras grupas, kas tieši ietekmē sabiedrības un iestāžu dzīves veidu un uzlabošanu, kas laika gaitā ir elastīgas (Hofstede, Hofstede, Minkov 2010; Hofstede 2011; Timbalari 2019; Kokina 2018).

Zemāk redzama tabula ar autores apkopotu skatījumu uz Hofstedes Sešu dimensiju modeli (6-D) (Kokina 2018) (skat. 1. tabulu).

1. tabula

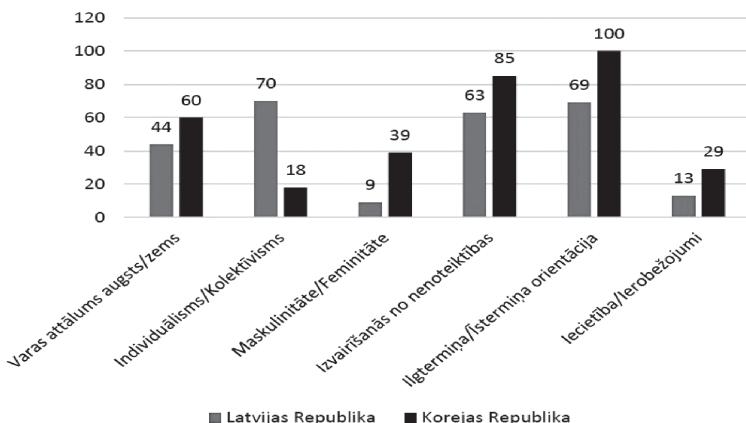
Hofstedes 6-D modelis

Attālums no varas	Dominējoša stāvokļa oficiālais vai neoficiālais pieņemšanas līmenis; Nolietošanās pret varu - mazas kultūras attīstības iespējas un vājas iespējas mantojumam; Atdzimšana pret varu - cilvēku vienlīdzība attiecībā uz sociālo attīstību.
Individuālisms - Kolektīvisms	Personas neatkarība un brīvība attiecībā uz grupu, pie kurās viņš pieder; Individuālisms - "Es" - apziņa Kolektīvisms - "Mēs" - apziņa
Maskulinitāte - Feminitāte	Attiecas uz vērtību sadalījumu starp dzimumiem, līdztiesības izplatīšanas tiesības; Maskulinitāte— Maksimāla dzimumu emocionālo un sociālo lomu diferenciācija; Feminitāte - Minimāla dzimumu emocionālo un sociālo lomu diferenciācija. Kultūras programmu paplašināšanas pakāpe, kur tā dalībnieki jūtas ērti vai ne ērti Vāja nenoteiktība - formāla attieksme, vadības modelis, kura pamatā ir noteikumi un politika Stipra nenoteiktība - vadības modelis, kura pamatā ir elastīgs standarts, neformāla attieksme
Izvairīšanās no nenoteiktības	Kādā mērā uzvedība un plānošana ir atkarīga no vienas vai otras pazīmes; Ilgtermiņa orientācija - kontrole un noturība; Istermiņa orientāciju - tradicijas un atzišana.
Iecietība - Ierobežojumi	Iecietība - sabiedrība, kas ļauj salīdzinoši brīvi apmierināt cilvēka pamata vēlmes (jautriba, bauda); Ierobežojums - sabiedrība, kas kontrolē vajadzību apmierināšanu un regulē to ar stingrām sociālajām normām.

Avots: Autores veidots

Nav šaubu, ka Hofstede ir attīstījis vislietderīgāko un praktisko kultūras modeli. Viņa sistēmu atzina daudzi pētnieki dažādās darbības jomās. Ciem vārdiem sakot, Hofstede izklāsta 6 būtiskas problēmas, ar ko saskaras visas valstis: a) varas attālums starp cilvēkiem un sociālajām atšķirībām; b) dzimumu nevienlīdzība; c) individuāla un kolektīva attiecības; d) ekonomikas un sociālo procesu noteiktības vai nenoteiktības rezultāti; e) īstermiņa vai ilgtermiņa orientācija f) vēlmju un izpriecu kondicionēšana; No otras puses, Hofstede 6-D modelis ir izmantots starpkultūru pētniecībā daudzus gadus, un tam ir svarīgs ieguldījums dažādu kultūru izpratnei daudzos kontekstos.

Balstoties uz iepriekš veikto pētījumu (Kokina 2018) par Latvijas un Korejas Republikas kultūras dimensiju rādītājiem, tika atklāts, ka pastāv statistiski nozīmīga atšķirība starp abu kultūru dimensijām. (skat. 1. attēlu)

1. attēls. Latvijas un Korejas Republikas kultūras dimensiju rādītāji
Hofstedes modeļa kontekstā

Avots: Autores veidots

Nemot vērā iepriekš minēto, darba autore izvirzīja hipotēzi – Latvijas un Korejas Republikas pilsoņu attieksme pret politiku un līdzdalību tajā atšķiras.

Metode

Pētījuma mērķis ir pētīt Latvijas un Korejas Republikas pilsoņu attieksmi pret politiku un līdzdalību Hofstede modeļa kontekstā. Darba autore izvirzīja sekojošu hipotēzi: Latvijas un Korejas Republikas pilsoņu attieksme pret politiku un līdzdalību tajā atšķiras.

Pētījums ir izstrādāts un empīriski pārbaudīts balstoties uz Hofstedes (Hofstede 2011) sešu dimensiju kultūras modeli, pielietojot modifcēto Švarca, Hofstedes un Ingiharta kultūras vērtību skalas aptaujas (Schwartz 2004).

Pētījumā piedalījās 200 respondenti: 100 Latvijas Republikas pārstāvji un 100 Korejas Republikas balsstiesīgie, vecumā no 18 līdz 25 gadiem, vīriešu un sieviešu īpatsvars abās respondentu grupās – 50/50 %.

Latvijas un Korejas Republikas izlasei aptauja tika izplatīta internetā, izmantojot *google forms*. Autores iztulkota un adaptēta aptauja tika pie-dāvāta divās valodās – latviešu un korejiešu.

Rezultāti

Lai atbildētu uz pētījuma 1. hipotēzi – Latvijas un Korejas Republikas pilsoņu attieksme pret politiku un līdzdalību tajā atšķiras – tika veikta Manna-Vitneja U kritērija analīze (sk. 2. tabulu).

2. tabula

Priekšstatu par politiku un līdzdalību Latvijas un Korejas Republikas respondentu salīdzinājums (n = 200)

Apgalvojums	Valsts	N	vid.rangs	rangu summa	U
Es uzskatu, ka pie jebkādiem apstākļiem ir jāpiedalas vēlēšanās	Latvijas Republika 100	76,32	7632,00		2582,00**
Es uzskatu, ka ievēlētie politiķi pārstāv labāko manas valsts izvēli	Korejas Republika 100	124,68	12468,00		
Palielinoties noziedzībai un briesmām mūsu ielās, vajadzētu piemērot stingrus sodus pat pie nelieliem pārkāpumiem	Latvijas Republika 100	89,32	8931,50		3881,50**
Manai valstij ir nepieciešams pastiprināt likumus un kārtību, nevis paplašināt civilās tiesības	Korejas Republika 100	111,69	11168,50		
Neskatoties uz pēdējo gadu notikumiem, manas valsts politiķi ir pelnījuši mūsu cieņu	Latvijas Republika 100	83,37	8336,50		3286,50**
Autoritātēs atbalsts un cienīšana ir svarīgākais noteikums, tam ir jāmaka no bērnības	Korejas Republika 100	117,64	11763,50		
Politika mani neinteresē	Latvijas Republika 100	94,92	9492,00		4442,00
Es varu iedomāties kā palidzu materiāli tiem politiķiem par kuriem es balsoju	Korejas Republika 100	106,08	10608,00		
Es piedalos politiķa	Latvijas Republika 100	100,06	10006,00		4956,00
Es uzskatu, ka ārzemju politiķiem ir jāņem piemērs no manas valsts politiķiem	Korejas Republika 100	100,94	10094,00		
Ja es varētu, es atlaistu no amata visus politiķus sava valstī	Latvijas Republika 100	95,17	9517,00		4467,00
Es cenšos strādāt, lai pēc iespējas spējīgāki cilvēki nāktu uz politiku	Korejas Republika 100	105,83	10583,00		
Manuprāt, sekot līdzi politikai ir bezjēdzīgi	Latvijas Republika 100	101,85	10185,00		4865,00
	Korejas Republika 100	99,15	9915,00		
Es varu iedomāties kā palidzu materiāli tiem politiķiem par kuriem es balsoju	Latvijas Republika 100	85,82	8581,50		3531,50**
Es piedalos politiķa	Korejas Republika 100	115,19	11518,50		
Es uzskatu, ka ārzemju politiķiem ir jāņem piemērs no manas valsts politiķiem	Latvijas Republika 100	88,52	8851,50		3801,50**
Ja es varētu, es atlaistu no amata visus politiķus sava valstī	Korejas Republika 100	112,49	11248,50		
Es cenšos strādāt, lai pēc iespējas spējīgāki cilvēki nāktu uz politiku	Latvijas Republika 100	78,89	7889,00		2839,00**
Manuprāt, sekot līdzi politikai ir bezjēdzīgi	Korejas Republika 100	122,11	12211,00		
	Latvijas Republika 100	100,15	10014,50		4964,50
Es uzskatu, ka ievēlētie politiķi pārstāv labāko manas valsts izvēli – kur U = 3881,50; p ≤ 0,01.	Korejas Republika 100	100,86	10085,50		
Palielinoties noziedzībai un briesmām mūsu ielās, vajadzētu piemērot stingrus sodus pat pie nelieliem pārkāpumiem	Latvijas Republika 100	74,73	7472,50		2422,50**
	Korejas Republika 100	126,28	12627,50		
	Latvijas Republika 100	110,68	11068,00		3982,00*
	Korejas Republika 100	90,32	9032,00		

*p≤0,05 **p≤0,01

Avots: *Autores veidots*

Pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības Latvijas un Korejas Republikas respondentu starpā apgalvojumā – Es uzskatu, ka pie jebkādiem apstākļiem ir jāpiedalas vēlēšanās – kur $U = 2582,00$; $p \leq 0,01$. Latvijas Republikas respondenti mazāk piekrīt šim apgalvojumam, nekā Korejas Republikas respondenti.

Pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības Latvijas un Korejas Republikas respondentu starpā apgalvojumā – Es uzskatu, ka ievēlētie politiķi pārstāv labāko manas valsts izvēli – kur $U = 3881,50$; $p \leq 0,01$. Latvijas Republikas respondenti mazāk piekrīt šim apgalvojumam, nekā Korejas Republikas respondenti.

Pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības Latvijas un Korejas Republikas respondentu starpā apgalvojumā – Palielinoties noziedzībai un briesmām mūsu ielās, vajadzētu piemērot stingrus sodus pat pie nelieliem pārkā-

pumiem – kur $U = 3286,50$; $p \leq 0,01$. Latvijas Republikas respondenti mazāk piekrīt šim apgalvojumam, nekā Korejas Republikas respondenti.

Nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības Latvijas un Korejas Republikas respondentu starpā apgalvojumā – Manai valstij ir nepieciešams pastiprināt likumus un kārtību, nevis paplašināt civilās tiesības – kur $U = 4442,00$; $p > 0,05$.

Nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības Latvijas un Korejas Republikas respondentu starpā apgalvojumā – Neskatoties uz pēdējo gadu notikumiem, manas valsts politiķi ir pelnījuši mūsu cieņu – kur $U = 4956,00$; $p > 0,05$.

Nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības Latvijas un Korejas Republikas respondentu starpā apgalvojumā – Autoritātes atbalsts un cienīšana ir svarīgākais noteikums, tam ir jāmāca no bērnības – kur $U = 4467,00$; $p > 0,05$.

Nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības Latvijas un Korejas Republikas respondentu starpā apgalvojumā – Politika mani neinteresē – kur $U = 4865,00$; $p > 0,05$.

Pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības Latvijas un Korejas Republikas respondentu starpā apgalvojumā – Es varu iedomāties kā palīdzī materiāli tiem politiķiem par kuriem es balsoju – kur $U = 3531,50$; $p \leq 0,01$. Latvijas Republikas respondenti mazāk piekrīt šim apgalvojumam, nekā Korejas Republikas respondenti.

Pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības Latvijas un Korejas Republikas respondentu starpā apgalvojumā – Es piedalos politikā – kur $U = 3801,50$; $p \leq 0,01$. Latvijas Republikas respondenti mazāk piekrīt šim apgalvojumam, nekā Korejas Republikas respondenti.

Pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības Latvijas un Korejas Republikas respondentu starpā apgalvojumā – Es uzskatu, ka ārzemju politiķiem ir jāņem piemērs no manas valsts politiķiem – kur $U = 2839,00$; $p \leq 0,01$. Latvijas Republikas respondenti mazāk piekrīt šim apgalvojumam, nekā Korejas Republikas respondenti.

Nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības Latvijas un Korejas Republikas respondentu starpā apgalvojumā – Ja es varētu, es atlaistu no amata visus politiķus savā valstī – kur $U = 4442,00$; $p > 0,05$.

Pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības Latvijas un Korejas Republikas respondentu starpā apgalvojumā – Es cenšos strādāt, lai pēc iespējas spējīgāki cilvēki nāktu uz politiku – kur $U = 2422,50$; $p \leq 0,01$. Latvijas Republikas respondenti mazāk piekrīt šim apgalvojumam, nekā Korejas Republikas respondenti.

Pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības Latvijas un Korejas Republikas respondentu starpā apgalvojumā – Manuprāt, sekot līdzi politikai ir bezjēdzīgi – kur $U = 3982,00$; $p \leq 0,05$. Latvijas Republikas respondenti vairāk piekrīt šim apgalvojumam, nekā Korejas Republikas respondenti.

Secinājumi un diskusija

Pēc veiktā pētījuma, darba autore secina, ka izvirzītā hipotēze – Latvijas un Korejas Republikas pilsoņu attieksme pret politiku un līdzdalību tajā atšķiras – ir apstiprinājusies daļēji. No 13 piedāvātajiem apgalvojumiem piecos Latvijas un Korejas Republikas balsstiesīgie neatšķiras savos uzskatos, taču astoņos ir vērojamas, kultūras dažādības ietekmes, atšķirības.

Latvijas Republikas balsstiesīgie neuzskata par nepieciešamību piedālīties vēlēšanās. Apātija, kas rodas Latvijas Republikas balsstiesīgajos pret vēlēšanām ir saistīta ar politiskās līdzdalības paradoksu jeb mana balss neko nespēs mainīt. Savukārt Korejas Republikas balsstiesīgie uzskata pretēji. Tas ir saistīts ar abu kultūru atšķirību pēc Hofstedes kultūru dimensijām.

Latvijas Republikas balsstiesīgie neuzskata, ka ievēlētie politiķi pārstāv labāko iespējamo tautas izvēli. Citiem vārdiem sakot, balsstiesīgajiem rodas bažas par to vai ievēlētie politiķi godprātīgi pārstāvēs vēlētāju interese vai gūs savīgu labumu no savas politiskās karjeras. Kur Korejas Republikas balsstiesīgie dzīvo vidē, kur stāvoklim sabiedrībā un vecumam ir augsta nozīme. Jo augstāks statuss vai vecāks cilvēks, jo lielāka autoritāte un viņa rīcības apriorā pareizība.

Korejas Republikas balsstiesīgie uzskata, ka sabiedrības drošības kontrolei ir jābūt lielai, pat pie nenozīmīgiem pārkāpumiem, lai pasargātu to. Tas ir spilgti redzams Korejas Republikas zemajā noziedzības līmenī. Kā arī labi izstrādātā ārējās novērošanas kamerali sistēmā, kas palīdz ātri identificēt noziedzīgā nodarījumā iesaistītās personas. Savukārt Latvijas Republikas balsstiesīgie ciena savu privātumu un ir maksimāli pret tāda veida drošības pasākumiem.

Atšķirībā no Korejas Republikas balsstiesīgajiem Latvijas Republikas pārstāvji uzskata, ka ārzemju politiķiem nav jāņem piemērs no viņu politiķiem. Taču interesanti ir tas, ka abas respondentu grupas vienlīdz nevēlētos atlaist visus politiķus no amata, kas liecina par to, ka abas valstis neskatās uz politisko spēku kā uz kopumu, bet pievērš uzmanību arī individuiem.

Abas respondentu grupas vienlīdzīgi neinteresē politika kā plašs intereses aspekts, taču tajā pašā laikā Korejas Republikas balsstiesīgie biežāk piedalās politikā. Latvijas Republikas balsstiesīgie uzskata, ka sekot līdzi politikai ir bezjēdzīga nodarbe, līdz ar to tie arī nespēj iedomāties, ka tie palīdz saviem politiķiem materiāli. Izņēmums šeit ir tikai savtīga labuma gūšana no konkrētā poliskā spēka vai pārstāvja. Kā arī, Latvijas Republikas pārstāvji neuzskata, ka tie būtu spējīgi vai, ka tiem vispār ir vēlme veikt darbības labāku un stiprāku cilvēku piesaistei politikā.

Ja pilsoņu līdzdalība ir demokrātijas pamatā, tad spēcīgai demokrātijai tās centrā ir regulāri jāliek tās pilsoņiem izmantot savas politiskās tiesības izvēlēties valdības vadītājus. Tomēr balsošana viena pati neaizsargā demokrātiju. Lai gan periodiskas vēlēšanas palīdz nodrošināt ievēlētā ierēđu atsaucību pret vēlētājiem – vertikālā atbildība –, kā vēsture ir parādījusi, dažas no autoritārākajām valstīm ir uzrādiļušas augstu vēlētāju aktivitātes līmeni. Tāpēc pilsoņiem ir jāpārsniedz balsošanas darbības joma. Tām ir jāpiedalās arī plašā politisko un pilsoniskās sabiedrības pasākumu klāstā, lai palīdzētu nodrošināt atbilstīgu kontroles un līdzsvara sistēmu – horizontālu pārskatāmību –, tādējādi ierobežojot valdības varu līdz noteiktai dzīves jomai, ko sauc par politiku.

Tā kā šis pētījums ir veltīts iedzīvotāju politiskai līdzdalībai, īpaša uzmanība turpmākajā pētījumā jāpievērš balsstiesīgo iedzīvotāju attieksmei pret valsts iestādēm un valsti kopumā. Tieši šī attieksme var noteikt vai cilvēki vēlēsies iesaistīties politiskajā dzīvē un vai uzskatīs, ka ir jēga piedalīties politiskajos pasākumos. Ir pierādīts, ka valstīs, kur augstāk attīstīta demokrātiskā līdzdalība, politiķi ir vairāk ieinteresēti strādāt iedzīvotāju labā, lai atkal tiktu ievēlēti un šāda politiķu rīcība rada iedzīvotāju ticību demokrātijai un līdz ar to arvien vairāk pilsoņu iesaistās politiskajā dzīvē, viņi redz, ka tiek uzsklausīti un viņu balsij ir vara.

Apkopojoj iepriekš minēto, darba autore uzsver, ka ir jāveic turpmākie pētījumi par abu kultūru atšķirībām – ir redzams, ka šī atšķirība pastāv. Nākamais solis ir izmantot zināšanas, kas veicinās abu valstu attīstību, pielietojot katras valsts stiprās pusēs. Izmantojot abu valstu veiksmīgākos centienus uzlabot sabiedrības labklājību, drošību, finansiālo u.c., stāvokli, var rast universālu instrumentu, kurš būs pielietojams abās kultūrās.

Ierobežojumi

Kritiski vērtējot pētījumu, darba autore uzsver, ka tam ir vairāki ierobežojumi, kuri neļauj attiecināt visus atklātos secinājumus uz visu Latvijas vai Korejas Republikas kultūru un tās pārstāvjiem. Pirmkārt tas ir salīdzinoši zems dalībnieku skaits. Otrkārt, aptaujas dati tika iegūti no salīdzinoši tuvām respondentu grupām, jo datu iegūšanai tika pielietota “sniega pikas” metode. Treškārt, iegūtie dati neatbilst normālajam sadalījumam, kas liez iespēju attiecināt rezultātus uz visu populāciju.

Bibliogrāfija

- Cohen-Vogel, L. (2019). Civic Education and the Paradox of Political Participation, *Peabody Journal of Education*, 94:1, 1–3.
- Ha, S., Kim, S., Jo, S. (2013). Personality Traits and Political Participation: Evidence from South Korea, *Political Psychology*, 34(4), 511–532.
- Hofstede, G., Hofstede, G. J., Minkov, M. (2010). *Cultures and Organizations: Software of the Mind* (Rev. 3rd ed.). New York: McGraw-Hill.
- Ijabs, I. (2015). Political Participation. How Democratic is Latvija? Audit of Democracy 2005–2014. Scientific editor Juris Rozenvalds. Riga: University of Latvia Advanced Social and Political Research Institute. 2014, 304 pg.
- Jost, J. T., Barbera, P., Bonneau, R., Langer, M., Metzger M., Nagler, J., Sterling, J., Tucker, J. A. (2018). How Social Media Facilitates Political Protest: Information, Motivation, and Social Networks. *Advances in Political Psychology*, Vol. 39, Suppl. 1, 2018.
- Kang, W. J. (2019). Determinants of Unaffiliated Citizen Protests: The Korean Candlelight Protests of 2016–2017, *Korea Journal*, vol. 59, no. 1: 46–78.
- Kokina, R. (2018). Latvijas un Korejas Republikas kultūru dimensiju īpatnības. Magistra darbs. Daugavpils Universitāte.
- Ku, J. H. (2014). The Decline of Political Participation in Korea between 2000 and 2011. In: Dore G.M.D., Ku J. H., Jackson K. D. (eds) Incomplete Democracies in the Asia-Pacific. Critical Studies of the Asia-Pacific Series. Palgrave Macmillan, London.
- Lee, H. K., Kwon, H. Y. (2019). Perceived inequality and modes of political participation in South Korea, *Asian Education and Development Studies*, Vol. 8 No. 3, pp. 282–294.
- Nyhuys, M., Gosselt, J. F., Rosema, M. (2016). The psychology of electoral mobilization: a subtle priming experiment, *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 26:3, 293–311.
- Rochira, A., De Simone, A., Mannarini, T., Salvatore, S. (2019). What Do We Talk About When We Talk About Participation? Sense of Community and Social Representations of Participation, *Europe's Journal of Psychology*, 2019, Vol. 15(2), 312–328.

- Saud, M., Ida, R., Mashud, M. (2020). Democratic practices and youth in political participation: a doctoral study. *International Journal of Adolescence and Youth*, 25:1, 800–808.
- Seimuškāne, L. (2015). *Iedzīvotāju līdzdaliba lēmumu pieņemšanas procesā pašvaldībās Latvijā un to ietekmējošo faktoru izvērtējums*. Promocijas darbs. Latvijas Universitāte.
- Timbalari, C. (2019). Dimensions of National Culture – Crosscultural Theories. *Studies in Business and Economics* no. 14(3)/2019.
- Centrālā Vēlēšanu Komisija. Vēlēšanu aktivitāte. Iegūts no: <https://www.cvk.lv>
- Eurobarometer (2011). Volunteering and Intergenerational Solidarity: Report. Iegūts no: http://www.europarl.europa.eu/pdf/eurobarometre/2011/juillet/04_07/rapport_%20eb75_2_%20benevolat_en.pdf
- Flash Eurobarometer 373 (2013). Europeans' Engagement in Participatory Democracy. Iegūts no: www.ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_373_en.pdf
- International institute for democracy and electoral assistance. VAP turnout. Iegūts no: <https://www.idea.int/data-tools/question-countries-view/525/163/ctr>

The peculiarities of the cultural dimensions of the Republic of Latvia and the Republic of Korea: early adulthood citizens' attitudes towards political participation

Summary

In recent years, there has been a trend towards a reduction in political participation by citizens of the Republic of Latvia. Where, in turn, the participation of Korean citizens in the political life of the country is growing. The aim of the study is to study the attitudes of Latvian and Korean citizens towards politics and participation in the context of the Hofstede model. The study has been developed and empirically tested on the basis of the six-dimensional cultural model of Hofstede (2011), using the modified Schwartz, Hofstede and Inglehart's cultural value scales (Schwartz, 2004). The sample consisted of 200 respondents: 100 representatives of the Republic of Latvia and 100 representatives of the Republic of Korea, aged 18–25, men and women in both groups of respondents 50/50 %. The study shows that there are statistically significant differences between culture in political participation between the Republic of Latvia and the Republic of Korea: citizens of the Republic of Latvia participate less in politics; citizens of the Republic of Latvia do not trust political power; The citizens of the Republic of Latvia do not see the need to vote. The results of the study may contribute to the establishment of a plan for the development of political participation by citizens of the Republic of Latvia. The study may also serve as background material for courses in psychology, sociology and political sciences.

Key words: political participation, Hofstede's cultural dimension model, cross-cultural relations, Republic of Latvia, Republic of Korea.

Nour Nassar, Manuela Tvaronavičienė (Lietuva)

SUSTAINABLE MANAGEMENT FOR GREEN COMPETITIVENESS: A SCIENTIFIC REVIEW

We cannot use the same traditional mentality to interpret competitiveness because the word is changing rapidly, and a new way of thinking must be parallel to cover all the sustainability aspects: people, economic, and the environment.

Starting from this point, the main goal of this dissertation is to study the drivers of green competitiveness, which is the modern version of the traditional competitiveness concept.

The purpose of this study is to examine the concept of green competitiveness, taking in consideration different scientific interpretations.

In this study, the analysis of green competitiveness will be grounded by a previous scientific literature review to determine the most important factors that affect the organization's performance.

Key words: Green competitive advantage, Green competitiveness, sustainability, sustainable management.

Introduction

In a context of booming and globalization and environmental problems, *competition* between companies becomes harder, getting to know their competitive advantage seems to be vital to sustainable management.

This study aims to analyze gaining green competitive advantage through sustainable Management and to explore how organizations are using their sustainable Management as a green competitive advantage.

Today, the Division for Sustainable Development Goals (DSDG) in UNDESA – The United Nations Department of Economic and Social Affairs (UNDESA) – plays a significant role in evaluating the implementation of sustainable systems of the 2030 Agenda and provides a very important support for the SDGs and its related activities (as water, climate, transport, technology) (“SDGs.: Sustainable Development Knowledge Platform,” n.d.)

The awareness toward, global warming, the waste of natural resources, and its consequences have become more and more common (Nagra 2010).

Since 1990, the environmental performance has become an essential component of a company's management system, as Miles and Covin (2000) cited. (Ibeas 2006) (Crassous, Gassmann, n.d.).

Nevertheless, the most important reason for adopting sustainable Management in the core of an organization was gaining a competitive advantage from its rivals. (Crassous, Gassmann, n.d.).

The purpose of this study is to examine the green competitiveness concept considering the different interpretations of scientists.

In this study, the analysis of green competitiveness factors will be grounded on a previous scientific literature review to determine the main factors that affect the organization's performance are.

Theoretical evaluation aspects of green competitiveness

Definition of green competitiveness:

After gathering a good number of researches In VGTU library, Scopus and web of science, green competitiveness is defined as follows:

The definition of green competitiveness as per Porter is to be able to gain a competitive advantage in the market based on the green economy model of environmental protection, healthy and sustainable development goals (Porter 1991).

Therefore, the concept of green competitiveness relies on three aspects: social performance, economic performance, and environmental development. (Cheng, Long, Chen, Li 2019)

The World Economic Forum defines the term competitiveness as “the ability of the national economy to sustain growth or maintain a standard of living (per capita income).” (Somayeh Hozouri, Mohammad Ali Abdolvand 2017).

Charles and Zegarra (2014) related the concept of sustainable competitiveness to people's living standards and Infrastructure.

Others, as Gouvea et al. (2013) related the concept of a sustainable competitive advantage to innovation (Cheng et al. 2019).

Green competitiveness became a new engine for solving environmental issues, resource utilization, and other problems to achieve sustainable development (Cheng, Long, Chen 2018).

Hart (1997) focused on the importance of environmental protection. He believed that the key to green competitiveness is the environmental applications in the overall strategy of the enterprise (Cheng et al. 2018).

The concept of green competitiveness enlightens on cutting greenhouse gas emissions, ensuring high employment, and increasing value creation ((*Better growth, lower emissions*, n.d.)).

The World Commission on Environment and Development (WCED) defines environmental management (EM) as “a comprehensive activity to achieve environmental objectives through planning, organizing, coordinating, controlling, supervision” (Fu, Guo, Zhanwen 2017a).

Based on the definitions of sustainable development (SD) and eco-efficiency, EM is summarized by “providing goods and services for human needs satisfaction and people’s quality of life improvement, while progressively reducing the environmental impact and resource consumption intensity to meet the environmental carrying capacity” (Fu et al. 2017a).

Others said that to attaining Sustainability, businesses must satisfy needs and desires without endangering the environment (Duffett, Edu, Haydam, Negricea, Zaharia 2018).

(Tsai, Saito, Lin, Chen, Zhou 2015) another study trying to identify the concept of green competitiveness has tackled a relative and dynamic concept, which is green production.

Concept of green competitiveness:

To reaching sustainable development, many countries have adopted green development strategies to fight climate change.

Because green competitiveness is becoming the main source to solve environmental and resource crises and to reach sustainable development and enhance the green competitiveness of EU countries, the European Union announced the 2020 Strategy in 2010 (Cheng et al. 2019).

Studies show that there is a positive link between Lean Production (LP) and Environmental Management (EM). Costs can be reduced when a green improvement in water reuse and electricity is applied (Fu et al. 2017a).

A Literature review (Tsai et al. 2015) highlighted the competitive strategies and stated that processes influencing green performance such as, pollution, procurement and recycling management, transportation are components of green management decisions that enterprises should make.

Previous studies on green competitiveness indices and green strategies have two limitations. First, most studies have assumed that competitive indices are independent of one another and are not causally related. Second, several studies have assumed that the weights of the evaluation indices are identical (Tsai et al. 2015).

Another study (Mwesigwa Banya, Biekpe, n.d.) Focused on the economic and social sustainable competitiveness and mentioned that the impact of competitiveness in the banking sector is significant and has an effect on the financial system and the economy.

The literature also focused on the consumer green purchase motivation, including the consumer desire to save energy, to recycle, to green packaging (Duffett et al.,2018).

Other studies have found a link between Environmental management and Lean production to attain green competitiveness (Fu et al. 2017a).

Green competitive advantage and green service are positively affected by green dynamic capabilities (Lin, Chen 2017).

Besides, knowledge management and capabilities are crucial factors in creating a competitive advantage for companies (Lin, Chen 2017).

Daily et al. (2012) also concluded that environmental performance is positively related to employee empowerment (Mishra, n.d.).

Other studies found that the key to achieving a competitive advantage is by promoting environmentally friendly products (Konuk, Rahman, Salo 2015).

Companies should take into consideration green brand equity, green satisfaction, and green trust in implementing longterm green marketing strategies to increase their profitability and their market shares (Konuk et al. 2015).

The protection of people from the important impact of the environment that is caused by natural, technological, and anthropogenic factors needs an implemented model of balanced development. Ignoring this step is extremely dangerous; therefore, it's crucial to ensure achieving a balanced harmony between humans and nature.

There is a poor understanding of the relationship between pollution and productivity, especially in cities of the developing world. (“ECONOMICS AND MANAGEMENT OF NATIONAL ECONOMY Assessment of the safety of the environment in terms of sustainable development,” n.d.).

A study (Wang, Zhang, Tian, Xiao 2016a) has highlighted its analysis on ecological competitiveness. Thus, ecological competitiveness reflects the influence of social development and economical on the ecological environment (Wang et al. 2016a).

“Some researchers have suggested the development of an EMS may parallel the establishment of other well-know management programs such as total quality management (TQM) “ (Alm 1992; Corbett, Cutler 2000; Curkovic 1998, Daily, Huang 2001).

Green Logistics is one of the guarantees that promote a competitive advantage. (Barysienė et al., 2015). Business competitiveness can be increased when implementing green logistics (Vasilis Vasiliauskas et al. 2013).

On the other hand, (Maitre et al. 2018) discussed the negative impact of green policies and highlighted the close relationship between the environment and social protection, income security, and poverty.

As per the world employment and social outlook in their recent outlook 2018 they found that there is a deficit in the last few years, progress towards decent work has not kept up with economic growth, as wage growth has stagnated, and by and large, inequality is rising (ILO 2016a and 2018a) (*World Employment and Social Outlook 2018 – Greening with jobs*, n.d.).

Workers and employers are key actors in the transition through green jobs and sustainable enterprises (“WESO Greening with Jobs,” n.d.).

Green competitiveness factors:

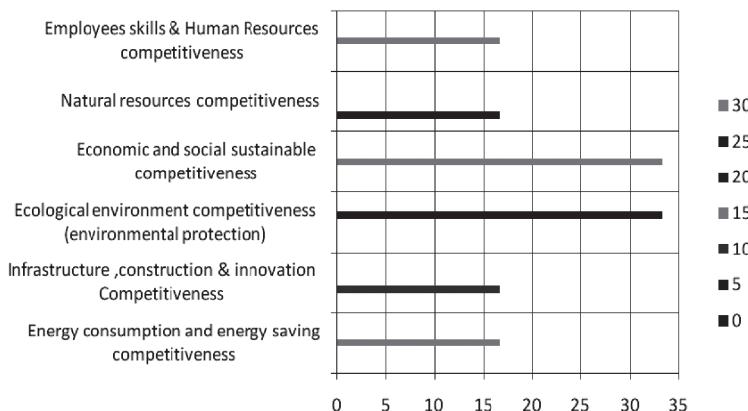

Figure 1. Distribution of green competitiveness factors (%)

Source: created by the authors

Summarizing the green competitiveness concept, studied recently by: (Cheng et al. 2019), (Cheng et al. 2018), (Fu et al. 2017a), (Tsai et al. 2015), (Duffett et al. 2018), (Fu, Guo, & Zhanwen 2017b), (Lin, Chen 2017), (Mishra, n.d.), (Konuk et al. 2015), (Mwesigwa Banya, Biekpe, n.d.), (Wang, Zhang, Tian, Xiao 2016b), (Barysienė et al. 2015), (Somayeh

Hozouri, Mohammad Ali Abdolvand, 2017), (“ECONOMICS AND MANAGEMENT OF NATIONAL ECONOMY Assessment of the safety of environment in terms of sustainable development,” n.d.), (Barysiene et al. 2015), (Maitre et al. 2018).; findings show that most scientists are investigating such green competitiveness as (Figure 1):

- (1) Energy consumption and energy-saving competitiveness (16.66%);
- (2) Infrastructure, construction, innovation Competitiveness (16.66%);
- (3) ecological environment competitiveness (environmental protection) (33.33%);
- (4) economic and social sustainable competitiveness (33.33%);
- (5) natural resources competitiveness (16.66%);
- (6) Employees’ skills and Human Resources competitiveness (16.66%).

The most factors recently highlighted in the literature review (as shown in fig. 1) are:

Factor 1: Ecological environment competitiveness (environmental protection).

Factor 2: Economic and social sustainable competitiveness.

These are the most critical factors that can lead to the desired benefits from green competitiveness in organizations’ performance. Accordingly, they set the ground for more detailed studies that might include the formation of many hypotheses and the conduct of researches within specific organizations in different environments to support these hypotheses and demonstrate the importance of these factors and their effects on the organizations’ performance.

Conclusion

In the current dynamic and fast-changing environment, Ecological environment competitiveness (environmental protection) and Economic competitiveness and sustainable social competitiveness, are the most critical factors of green competitiveness that helps the organizations improving their performance and creating uniqueness.

Previous studies on green competitiveness indices and green strategies have two limitations. First, most studies have assumed that competitive indices are independent of one another and are not causally related. Second, several studies have concluded that the weights of the evaluation indices are identical (Tsai et al. 2015).

In this study, the most recently highlighted factors in the literature review are the ecological environment competitiveness (environmental protection) and the economic and social sustainable competitiveness.

These factors can set the ground for more detailed studies that might include the formation of many hypotheses and help in the demonstration of their effects on the organizations' performance.

Further research areas could be linked to the assessment of the relationship between green competitiveness variables and their impact on the organization's performance.

Bibliography

- Barysienė, J., Batarlienė, N., Bazaras, D., Čižiūnienė, K., Griškevičienė, D., Griškevičius, A. J., Vasilienė-Vasiliauskienė, V. (2015). Analysis of the current logistics and transport challenges in the context of the changing environment. *Transport*, 30(2), 233–241. <https://doi.org/10.3846/16484142.2015.1046403>
- Better growth, lower emissions.* (n.d.). Retrieved from <https://www.regjeringen.no/contentassets/4a98ed15ec264d0e938863448ebf7ba8/t-1562e.pdf>
- Cheng, X., Long, R., Chen, H. (2018). Obstacle diagnosis of green competition promotion: a case study of provinces in China based on catastrophe progression and fuzzy rough set methods. *Environmental Science and Pollution Research*, 25(5), 4344–4360. <https://doi.org/10.1007/s11356-017-0762-z>
- Cheng, X., Long, R., Chen, H., Li, Q. (2019). Coupling coordination degree and spatial dynamic evolution of a regional green competitiveness system – A case study from China. *Ecological Indicators*, 104, 489–500. <https://doi.org/10.1016/j.ecolind.2019.04.003>
- Crassous, T., Gassmann, J. (n.d.). *Gaining competitive advantage through green marketing 1.* Retrieved from <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:536912/fulltext01.pdf>
- Daily, B. F., Huang, S. (2001). Achieving sustainability through attention to human resource factors in environmental management. *International Journal of Operations & Production Management*, 21(12), 1539–1552. <https://doi.org/10.1108/01443570110410892>
- Duffett, R., Edu, T., Haydam, N., Negricea, I. C., Zaharia, R. (2018). A multi-dimensional approach of green marketing competitive advantage: A perspective of smallmedium andmicro enterprises from Western Cape, South Africa. *Sustainability (Switzerland)*, 10(10). <https://doi.org/10.3390/su10103764>
- Economics and management of national economy Assessment of the safety of environment in terms of sustainable development. (n.d.). <https://doi.org/10.21003/ea.V170-04>
- Fu, X., Guo, M., Zhanwen, N. (2017a). Applying the green Embedded lean production model in developing countries: A case study of china. *Environmental Development*. <https://doi.org/10.1016/j.envdev.2017.02.004>

- Fu, X., Guo, M., Zhanwen, N. (2017b). Applying the green Embedded lean production model in developing countries: A case study of china. *Environmental Development*, 24, 22–35. <https://doi.org/10.1016/j.envdev.2017.02.004>
- Konuk, F. A., Rahman, S. U., Salo, J. (2015). Antecedents of green behavioral intentions: a cross-country study of Turkey, Finland and Pakistan. *International Journal of Consumer Studies*, 39(6), 586–596. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12209>
- Lin, Y.-H., Chen, Y.-S. (2017). Determinants of green competitive advantage: the roles of green knowledge sharing, green dynamic capabilities, and green service innovation. *Quality & Quantity*, 51(4), 1663–1685. <https://doi.org/10.1007/s11135-016-0358-6>
- Maitre, N., Behrendt, C., Canonge, J., Cotinguiba, L., Duran, F., Schmitt, V., Montt, G. (2018). Protecting workers and the environment. *World Employment and Social Outlook*, 2018(2), 103–126. <https://doi.org/10.1002/wow3.141>
- Mishra, P. (n.d.). Green human resource management A framework for sustainable organizational development in an emerging economy. <https://doi.org/10.1108/IJOA-11-2016-1079>
- Mwesigwa Banya, R., Biekpe, N. (n.d.). (2016). Bank competition and economic growth Empirical evidence from selected frontier African countries, (2 August 2016). <https://doi.org/10.1108/JES-09-2015-0169>
- SDGs.: Sustainable Development Knowledge Platform. (n.d.). Retrieved February 14, 2019, from <https://sustainabledevelopment.un.org/sdgs>
- Somayeh Hozouri, Mohammad Ali Abdolvand, M. Javad K. (2017). Identifying factors affecting banks' competitiveness in banking system with an emphasis on performance of international division (case study: Iranian private banks) | Abdolvand | Revista QUID. Retrieved August 4, 2019, from <http://revistas.proeditio.com/iush/quid/article/view/2374/2434>
- Tsai, S.-B., Saito, R., Lin, Y.-C., Chen, Q., Zhou, J. (2015). Discussing measurement criteria and competitive strategies of green suppliers from a green law perspective. *J Engineering Manufacture*, 229(S1), 135–145. <https://doi.org/10.1177/0954405414558740>
- Wang, T., Zhang, H., Tian, L., Xiao, N. (2016a). Research on the Ecological Evaluation of the Competitiveness of Based on Set Pair Analysis-A Case Study. In *Chemical engineering transactions* (Vol. 51). <https://doi.org/10.3303/CET1651136>
- Wang, T., Zhang, H., Tian, L., Xiao, N. (2016b). Research on the Ecological Evaluation of the Competitiveness of Based on Set Pair Analysis-A Case Study. In *Chemical engineering transactions* (Vol. 51). <https://doi.org/10.3303/CET1651136>

WESO Greening with Jobs. (n.d.). Retrieved June 20, 2019, from <https://www.ilo.org/weso-greening/#Chapter-2/1>

World Employment and Social Outlook 2018 – Greening with jobs. (n.d.). Retrieved from https://www.ilo.org/weso-greening/documents/WESO_Greening_EN_chap1_web.pdf

Ilgtspējīga apsaimniekošana videi draudzīgai konkurētspējai: zinātniskais pārskats

Kopsavilkums

Mēs nevaram izmantot to pašu tradicionālo mentalitāti, kas interpretē konkurētspēju, jo jēdziens ātri mainās, un paralēli jāaptver jauns domāšanas veids, kas aptver visus ilgtspējības aspektus: cilvēkus, ekonomiku un vidi.

Šis pētījums tiek veikts disertācijas ietvaros, kuras galvenais mērķis ir izpētīt zaļās konkurētspējas virzītājus, kas ir tradicionālās konkurētspējas koncepcijas modernā versija. Šī pētījuma mērķis ir izpētīt zaļās konkurētspējas jēdzienu, nemot vērā dažādas zinātnieku interpretācijas.

Šajā pētījumā zaļās konkurētspējas analīze tiks balstīta uz iepriekšēju zinātniskās literatūras pārskatu, lai noteiktu svarīgākos faktorus, kas ietekmē organizācijas darbību.

Atslēgas vārdi: Zaļā konkurences priekšrocība, Zaļā konkurētspēja, ilgtspējība, ilgtspējīga pārvaldība.

Vineta Priekule, Santa Zīmele (Latvija)

VĒRTĪBU SISTĒMAS SAISTĪBA AR RELIĢIOZITĀTES ASPEKTIEM PIEAUGUŠO IZLASĒ

Pētījuma mērķis bija izpētīt vai pastāv saistība starp vērtībām un reliģiozitātes aspektiem Latvijas iedzīvotājiem. Tā kā iepriekšējos pētījumos, pasaulei un Eiropā, tika konstatēts, ka pastāv saistība starp vērtībām un reliģiozitātes aspektiem, bija svarīgi izpētīt, kāda ir šī saistība Latvijas iedzīvotāju izlasē.

Pētījumā iegūtie korelāciju analizes rezultāti atklāja, ka indivīdiem, kuriem ir vairāk izteikti reliģiozitātes aspekti, kā lūgšana un dievkalpojumu apmeklēšana ir mazāk svarīga orientācija uz personiskā fokusa vērtībām, varu un sasniegumiem, savukārt tiem, kam reliģija ir kā līdzeklis mērķu sasniegšanai, personiskā fokusa vērtības stimulācija un hedonisms ir svarīgākas. Visiem reliģiozitātes aspektiem, izņemot reliģiozitāti kā meklējumus, ir konstatēta pozitīva saistība ar sociālā fokusa vērtībām (drošība, tradīcijas, konformisms, universālisms, labvēlība), ko raksturo orientācija uz sociālo taisnīgumu un sociālo labumu, pakārtojot savu uzvedību citu labumam.

Atslegas vārdi: Vērtības, reliģiozitāte, reliģiozitātes aspekti.

Ievads

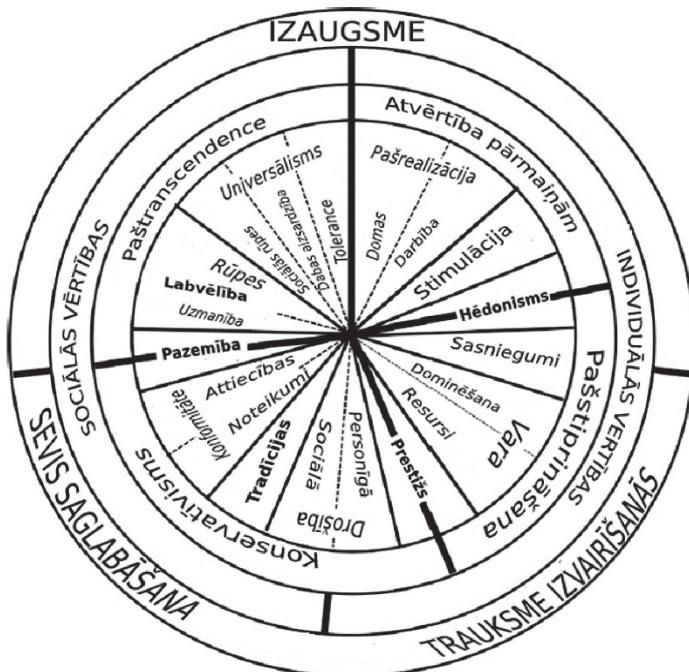
Vērtības vienmēr bijušas cilvēku dzīves vadmotīvs, tomēr 21. gs. varam nosaukt par krīzi gan vērtību sistēmā, gan reliģijā. Vērtības tiek raksturotas kā trīs veidu kognitīvās reprezentācijas: indivīdu bioloģiskās vajadzības, sociālās mijiedarbības vajadzība, grupas izdzīvošanas un labklājības vajadzība (Schwartz 1992: 4), savukārt reliģiozitātes aspekti – intelektuālās un ideoloģiskās dimensijas attiecas uz domām, rituālās un konsekvenču/seku dimensijas attiecas uz rīcību, bet pieredzes dimensija attiecas uz pieredzi, emocijām un uztveri (Glock 1962). Būtiski noskaidrot, kāda ir reliģiozitātes loma vērtību sistēmas izveidē. Dotā pētījuma mērķis bija izpētīt vai pastāv saistība starp vērtībām un reliģiozitātes aspektiem Latvijas iedzīvotājiem.

Vērtību teorijas un reliģiozitātes analize

Švarcs vērtības definē kā “mērķus, kas variē pēc to svarīguma un kalpo kā vadošie principi cilvēku dzīvē” (Schwartz 1992, p. 4). Švarca vērtību teorija:

- 1) vērtības ir pārliecības, kas saistītas ar afektīvo sistēmu (emocijām);
- 2) vērtības attiecas uz mērķiem, kas motivē darbību;
- 3) vērtības ir pāri esošas konkrētai darbībai un situācijai;
- 4) vērtības darbojas kā kritēriji, vērtības nonāk apziņā tajā brīdī, kad uzvedība vai spriedums ir pretrunā ar citu vērtību;
- 5) vērtības ir sakārtotas pēc svarīguma, vērtības veido vērtību prioritāšu sistēmu, kas raksturo cilvēkus kā individus;
- 6) vairāku vērtību nosacītais svarīgums ietekmē uzvedību.

Veicot pētījumus 82 pasaules valstīs, Švarcs izdala desmit universālas vērtības (vara, sasniegumi, pašrealizācija, hedonisms, stimulācija, universālisms, labvēlība, tradīcijas, konformisms, drošība). Teorija attiecas uz pamatvērtībām, ko cilvēki atpazīst visās kultūrās. Tā identificē desmit loģiski atšķirīgus vērtību tipus un norāda to dinamiskās attiecības. Dažas vērtības ir savstarpēji konfliktfējošas (piemēram, labvēlība un vara), savukārt citas ir saderīgas (piemēram, konformisms un drošība). Vērtību “struktūra” attiecas uz šīm konfliktu un saskaņas attiecībām starp vērtībām. Vērtības ir strukturētas līdzīgi dažādās kultūras grupās. Tas liecina par cilvēka motivācijas universālu organizāciju. Lai gan vērtību raksturs un struktūra var būt universāla, individu un grupas būtiski atšķiras pēc relatīvās nozīmes, ko tās piešķir vērtībām (Schwartz 1992, Smith, Schwartz 1997). Cilvēki var atšķirties pēc tā, kādu nozīmi tie piešķir katrai no desmit pamatvērtībām, tomēr viņu vērtības veido viena un tā pati motivācijas pretstatu un saderības struktūra jeb vērtību sistēma (skatīt 1. attēlu) (Schwartz 1992). Vērtību sistēmas ir kognitīvas struktūras. Švarcam piedier ideja par vērtību cirkulāro struktūru (skatīt 1. attēlu), ko apstiprina pētījumi. Kopumā vērtību riņķveida izkārtojums atspoguļo motivācijas nepārtrauktību. Vērtības ar līdzīgu saturu kognitīvajās struktūrās atrodas līdzās, savukārt vērtības ar pretēju saturu atrodas tālāk viena no otras.

1. attēls. Švarca 19 vērtību modelis

Avots: Schwartz 2012

Vārds “struktūra” attiecas uz vērtību konfliktiem un to sakārtojumu, savukārt vērtību relatīvais svarīgums individuam vai grupai tiek saukts par vērtību prioritātēm vai hierarhiju. Desmit vērtības var iedalīt divās dimensijās, kuras veido divas būtiskas problēmas, kas cilvēkam jāatrisina (skatīt 1. attēlu). Pirmo dimensiju – atvērtība pārmaiņām/konservācija, veido stimulācija, hedonisms un pašrealizācija pretēji drošībai, tradīcijām un konformitātei. Pirmās trīs vērtības norāda uz neatkarību rīcībā, domās un jūtās, gatavību jaunai pieredzei, savukārt pēdējās trīs – uz sevis ierobežošanu, kārtību un pārmaiņu nepieņemšanu. Konflikts veidojas starp motivāciju sekot paša intelektuālajām un emocionālajām interesēm vai saglabāt drošību, ko piedāvā attiecības ar citiem, institūcijas un tradīcijas.

Otrā dimensija ir paštirināšana/paštranscendence – vara, hedonisms un sasniegumi pretēji universālismam un labvēlībai. Pirmās trīs vērtības akcentē savu interešu īstenošanu, bet pēdējās divas – gādību par citu

vajadzībām un interesēm. Rīcībai, kas ir vērsta uz kādu no vērtības realizēšanu, var būt psiholoģiskas, praktiskas vai sociālas sekas, kas var būt vai nu konfliktā, vai saskaņā ar citas vērtības īstenošanu (Schwartz 1992). Pretruna starp konkurējošām vērtībām tiks atrisināta par labu tai vērtībai, kas cilvēkam būs būtiskāka konkrētajā brīdī.

Lai gan vērtību struktūra ir universāla, indivīdi un grupas nozīmīgi atšķiras. Indivīdiem un grupām ir dažadas vērtību prioritātes. Novērots, ka attiecību struktūra starp vērtībām ir kopīga visiem cilvēkiem, kas ir pētīti. Pirmais princips, kas veido vērtību struktūru: saskaņa un konflikts starp vērtībām, kuri vienlaicīgi iesaistīti lēmumu pieņemšanā. Otrs princips ir intereses, kurās kalpo vērtību iegūšanai (vara, sasniegumi, hedonisms, stimulācija, pašrealizācija) galvenokārt vērstas uz to, kā cilvēks pauž personiskās intereses un īpašības – personīgais fokuss. Vērtības (labvēlība, universālisms, tradīcijas, konformisms, drošība) galvenokārt regulē to, kā cilvēks sociāli attiecas pret citiem un ietekmē viņu intereses – sociālais fokuss. (Schwartz 2006a). Pētot reliģiozitātes aspektus, izmantots Gloka un Starka reliģiozitātes modelis (Glock, Stark 1965), kas veido piecas dimensijas:

- **Rituālā dimensija** (piedalīšanās publiskos dievkalpojumos, privātā lūgšana, reliģisko rakstu lasīšana, gavēšana utt.). Rituālā dimensija attiecas uz sociālām cerībām, ka reliģiskas personas pieder reliģiskām kopienām, kas izpaužas kā sabiedrības līdzdalība reliģiskos rituālos un sabiedriskajās darbībās.
- **Ideoloģiskā dimensija** (cik lielā mērā indivīds pieņem attiecīgās reliģijas ticības patiesības). Ideoloģijas dimensija attiecas uz sociālām cerībām, ka reliģiskiem indivīdiem ir pārliecība par transcendentālās realitātes eksistenci un būtību, kā arī saistību starp transcendenci un cilvēku.
- **Pieredzes dimensija** (cik lielā mērā indivīds ir emocionāli pārdzīvojis ticību, piemēram, izjutis dzīves jēgu, atdzimšanu, bijību utt.). Reliģiskās pieredzes dimensija attiecas uz sociālo paļāvību, ka reliģiskā pieredze viņus ietekmē emocionāli.
- **Konsekvenču/seku dimensija** (cik lielā mērā indivīda reliģiskā pārliecība ietekmē viņa ikdienas dzīvi, piemēram, bērnu audzināšanu, laulāto attiecības, darbu utt.). Personīgā dimensija attiecas uz sociālajām cerībām, ko reliģiskie indivīdi velta transcendencei individualizētās darbībās un rituālos privātajā telpā.

- **Intelektuālā dimensija** (religiskās zināšanas, cik lielā mērā ticīgais spēj nodot tālāk savu religisko pārliecību). No socioloģiskā viedokļa intelektuālā dimensija attiecas uz sociālām cerībām, ka religiskajiem cilvēkiem ir zināmas zināšanas par reliģiju un ka viņi var izskaidrot savus uzskatus par transcendenci un reliģiju (Huber, Huber 2012).

Religiozitātes viendimensionālais modelis (Allport, Ross 1967) “ārējā-iekšējā” religiozitāte (eng. extrinsic-intrinsic). Ārējā religiozitāte tiek aplūkota kā ārēji motivēta reliģiska pārliecība un uzvedība, galvenokārt sociālā prestiža, savstarpējo attiecību, drošības un iepriecinājuma dēļ, kurai raksturīga instrumentāla un egoistiska attieksme pret reliģiju. Iekšējās religiozitātes pamats ir brīvi izvēlēta cilvēka dziļi iekšēja reliģiskā pārliecība, kas virzīta uz patiesu Dieva un tuvākā mīlestību.

Batsons pievieno trešo – “religiozitāti kā meklējumu” (eng. religion as Quest), tā ir arī neatkarīga religiozitātes dimensija. Individu, kurš pietuvojas reliģijai, apzinās, ka iespējams nekad neiepazīs galigo patiesību (Batson, Schoenrade 1991). Autori piešķir trīs aspektus, kas nosaka šādu reliģisku orientāciju: 1) gatavība uzdot eksistenciālus jautājumus, nesamazinot to sarežģītību; 2) paškritiskums un attieksme pret reliģiskajām šaubām kā kaut kam pozitīvam; 3) atklātība pārmaiņām (Batson, Schoenrade 1991).

Metode

Pētījumā piedalījās 400 Latvijas iedzīvotāji vecumā no 18 līdz 77 gadiem, vidējais vecums $M=43,95$, $SD=11,40$. Pētījuma dati tika iegūti izmantojot elektronisko aptauju veidošanas rīku Google Veidlapas. Datu ievākšana notika no 2019. gada 20. maija līdz 2020. gada 11. februārim. Datu analizē tika lietotas dažādas aprakstošās un secinošās statistikas metodes – aritmētiskā vidējā un standartnovirzes aprēķināšana, Kolmogorova-Smirnova z-kritērijs, Kronbaha alfa, Spīrmena korelācijas koeficients.

Mērījumi:

1. Individuālo vērtību noteikšanai tika izmantota Portreta vērtību aptaujas (The Portrait Values Questionnaire, PVQ; Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, Harris, 2001).
2. Religijas centralitātes skala (CRS-5) Religiozitāte un tās aspekti tika novērtēti, izmantojot Hubera (Huber, 2012) reliģijas Centralitātes skalu (The Centrality of Religiosity Scale, CRS-5), kas mēra dažādu reliģiskās dzīves dimensiju izteiktību.

3. Reliģiozās orientācijas skala (Religious Orientation Scale; Allport, Ross 1967).
4. Reliģiozitāte kā meklējums – “Quest” skala (Quest Scale; Batson, Schocurade 1991).
5. Sociāli demogrāfisko datu aptauja.

Rezultāti

Atbildot uz pētījuma jautājumu “Vai pastāv saistība starp vērtībām un reliģiozitātes aspektiem?” tika izmantota neparametriskā korelāciju analīzes metode – Spīrmena korelācijas koeficients. Ar iegūtajiem rezultātiem var iepazīties 1. un 2. tabulā. 1. tabulā ir redzam reliģiozitātes skalu korelācija ar Portreta vērtību skalas vērtībām, bet 2. tabulā ar vērtību grupām.

1. tabula.

Vērtību korelācija ar reliģiozitātes aspektiem

*p<0,05, **p<0,01, ***p<0,001

Vērtības	Reliģiozitātes aspekti CRS-5					Reliģiskā orientācija			
	Inte-rese	Ideo-logīja	Diev-kalp.	Lūg-šana	Pie-redze	Reliģ.kop.	Ārējā rel.	Iekš. rel.	Mekl. rel.
Pašrealizācija	-0,02	-0,03	-0,17**	-0,12*	0,03	-0,11*	0,08	-0,05	0,10
Vara	-0,02	-0,02	-0,09	-0,11*	-0,01	-0,08	0,13*	-0,09	0,01
Sasniegumi	-0,09	-0,15**	-0,20**	-0,25**	-0,14**	-0,22**	0,17**	-0,18**	0,03
Drošība	-0,05	-0,04	-0,09	-0,05	-0,03	-0,08	0,17**	-0,03	0,05
Stimulācija	0,05	0,02	0,02	-0,09	0,05	0,01	0,10	0,01	0,12*
Konformisms	0,18**	0,17**	0,29**	0,19**	0,21**	0,27**	-0,02	0,25**	-0,01
Universālisms	0,17**	0,16**	0,05	0,12*	0,11*	0,12*	0,10*	0,20**	0,13*
Tradīcijas	0,22**	0,26**	0,31**	0,22**	0,20**	0,29**	0,10*	0,36**	0,10
Hedonisms	-0,06	-0,06	-0,09	-0,15**	-0,02	-0,11*	0,14**	-0,08	0,00
Labvēlība	0,20**	0,14**	0,21**	0,13*	0,17**	0,22**	0,03	0,23**	0,04

Avots: autoru izveidots

Saīsinājumu paskaidrojumi: Reliģ. kop. – Reliģiozitāte kopā, Ārējā rel. – Ārējā reliģiozitāte, Iekš. rel. – Iekšējā reliģiozitāte, Mekl. rel. – Meklējošā reliģiozitāte.

Iegūtie korelāciju analīzes rezultāti liecina (skatīt 1. tabulu), ka pastāv vāji izteikta negatīva saistība starp vērtību Pašrealizācija un reliģiozitātes aspektiem – dievkalpojumu apmeklēšana, lūgšana, kā arī reliģiozitātes kopīgo rādītāju. Tas norāda uz to, ka reliģioziem individuāli, kuriem ir svarīgs reliģiozitātes sociālais un komunikatīvais aspekts ir mazāk rakstu-

rīga domu un rīcības neatkarība, pašpaļāvība. Varai kā vērtība ir vāja negatīva saistība ar lūgšanas piekopšanu, taču pozitīva saistība ar ārējo reliģiozitāti, kas liecina, ka indivīdiem, kuri reliģiju izmanto kā līdzekli savu mērķu sasniegšanai, augstāk vērtē sociālo statusu, prestižu, kā arī dominēšanu pār citiem.

Ir konstatēta vidēja un vāja negatīva saistība vērtības Sasniegumi korelācija ar dažādiem reliģiozitātes aspektiem – reliģiozitātes kopīgo rādītāju, reliģisko ideoloģiju, dievkalpojumu apmeklēšanu, lūgšanu, reliģisko pieredzi un iekšējo reliģisko orientāciju, kas ļauj secināt, ka indivīdi, kas orientēti uz personīgajiem panākumiem un to demonstrēšanu, visbiežāk nav iekšēji reliģiozi un nepiekopj dažādas reliģiskās prakses – lūgšanu, dievkalpojumu apmeklēšanu u.c., turklāt pastāv vērtības sasniegumi pozitīva korelācija ar ārejo reliģisko orientāciju, kas norāda uz to, tiem kam ir svarīgi personīgie sasniegumi, arī reliģiozitāti iespējams izmanto savu mērķu sasniegšanā.

Drošībai kā vērtībai nav statistiski nozīmīgas saistības ne ar vienu no reliģiozitātes aspektiem, izņemot ārējo reliģiozitāti, kas norāda, ka indivīdi, kam svarīga sabiedrības un paša drošība, ir vairāk ārēji reliģiski orientēti, t.i. reliģiju viņi vairāk izmanto sev svarīgu vērtību gūšanā, tai skaitā arī drošības, atbalsta un labsajūtas gūšanā. Stimulācijai kā vērtībai arī nav statistiski nozīmīgas saistības gandrīz ne ar vienu no reliģiozitātes aspektiem, izņemot, reliģiozitāti kā meklējumu, kas ļauj secināt, ka indivīdi, kuriem svarīgi ir izaicinājumi, piedzīvojumu un dažādību, arī reliģijā ir tendēti meklēt dažādus jaunus iespaidus un jaunu pieredzi.

Konformismam kā vērtība savukārt ir pozitīva korelācija gandrīz ar visām reliģiozitātes dimensijām un aspektiem, izņemot ārējo un meklējošo reliģiozitāti. Tādējādi var secināt, ka iekšēji reliģiozi indivīdiem, kas aktīvi piekopj reliģiskās prakses, ir būtiski savaldīt savu rīcību, impulsus un dziņas, kas var kaitēt citiem cilvēkiem, izpildīt savus pienākumus, izrādīt cieņu vecākiem, būt ar labām manierēm.

Universālismam kā vērtībai arī ir pozitīva saistība ar gandrīz visiem reliģiozitātes aspektiem, izņemot dievkalpojumu apmeklēšanu, tas norāda uz to, ka sevišķi iekšēji reliģioziem cilvēkiem ir būtiska iecietība un tolerance, sociālais taisnīgums un vienlīdzība, miers un savstarpējā harmonija. Tradīcijām kā vērtībai (tradicionālās kultūras paražu pieņemšana un cieņišana) ir pamatā pozitīva saistība ar visiem reliģiozitātes aspektiem, izņemot reliģiozitāti kā meklējumus, taču šīs skalas saskaņotības rādītājs bija zems, tāpēc rezultāti ir interpretējami piesardzīgi.

Hedonismam, ko raksturo vēlme pēc jutekliskām baudām, kā vērtībai ir raksturīga negatīva korelācija ar lūgšanas un reliģiozitātes kopējo rādītāju, taču pozitīva saistība ar ārējo reliģiozitāti, kas norāda, ka reliģiozi individu, kas piekopj lūgšanu, mazāk vērtē baudu un vēlmju apmierināšanu, bet individu, kuri reliģiju izmanto vairāk savu labumu gūšanai, vairāk pozitīvi vērtē jutekliskās baudas.

2. tabula.

Reliģiozitātes aspektu korelācija ar vērtību grupām

* $p<0,05$, ** $p<0,01$, *** $p<0,001$

Vērtību grupas	Reliģiozitātes aspekti CRS-5					Reliģiskā orientācija			
	Intere rese	Ideo- loģija	Diev- kalp.	Lūg- šana	Pie- redze	Reliģ. kop.	Ārējā rel.	Iekš. rel.	Mekl. rel.
Pers. vērt.	-0,05	-0,07	-0,14**	-0,21**	-0,02	-0,15**	0,18**	-0,11*	0,07
Soc. vērt.	0,21**	0,20**	0,22**	0,18**	0,20**	0,24**	0,11*	0,29**	0,09
Pašstipri- nāšana	-0,07	-0,11*	-0,18**	-0,21**	-0,09	-0,18**	0,17**	-0,16**	0,02
Atvērtība pārmaiņām	-0,02	-0,03	-0,09	-0,15**	0,03	-0,08	0,13*	-0,06	0,09
Konserva- tīvisms	0,15**	0,17**	0,22**	0,16**	0,18**	0,22**	0,12*	0,26**	0,05
Paštrans- cendence	0,21**	0,17**	0,13*	0,14**	0,15**	0,18**	0,09	0,24**	0,12*

Avots: autoru izveidots

Saīsinājumu paskaidrojumi: Reliģ. kop. – Reliģiozitāte kopā, Ārējā rel. – Ārējā reliģiozitāte, Iekš. rel. – Iekšējā reliģiozitāte, Mekl. rel. – Meklējošā reliģiozitāte.

Labvēlības vērtībai, kas raksturojas ar sev tuvo cilvēku labklājības vairošanu un aizsargāšanu, konstatēta pozitīva saistība ar gandrīz visiem reliģiozitātes aspektiem (skat. 1. tabulu), izņemot ārējo reliģiozitāti un meklējošo reliģiozitāti, kas ļauj secināt, ka reliģioziem cilvēkiem ir svarīgi strādāt citu labklājības labā, būt sirsnīgiem, piedodošiem, lojāliem un uzticīgiem.

Analizējot vērtību grupu korelācijas ar reliģiozitātes aspektiem, redzam (skatīt 2. tabulu), ka personiskā fokusa vērtības (pašrealizācija, stimulācija, hedonisms, vara un sasniegumi) negatīvi korelē (skatīt 2. tabulu) ar dievkalpojumu apmeklēšanu, lūgšanu, kopīgo reliģiozitātes rādītāju un iekšējo reliģiozitāti, bet savukārt ar ārējo reliģiozitāti (skatīt 2. tabulu) ir pozitīva saistība. Tas norāda uz to, ka reliģioziem individu, kas lūdzas un apmeklē dievkalpojumus ir mazāk svarīga orientācija uz

personiskiem mērķiem, varu un sasniegumiem, savukārt tiem, kam reliģija ir kā līdzeklis, personiskā fokusa vērtības ir nozīmīgākas.

Visiem reliģiozitātes aspektiem, izņemot reliģiozitāti kā meklējumus, (skatīt 2. tabulu) ir konstatēta pozitīva saistība ar sociālā fokusa vērtībām (drošība, tradīcijas, konformisms, universālisms, labvēlība), ko raksturo orientācija uz sociālo taisnīgumu un sociālo labumu, pakārtojot savu uzvedību citu labumam.

Savukārt, grupējot vērtības citās grupās, pašstiprināšanai (sasniegumi, vara) kā vērtībai ir pamatā (skatīt 2. tabulu) negatīva korelācija ar reliģiozitātes aspektiem, izņemot ārējo reliģiozitāti, ar kuru (skatīt 2. tabulu) ir pozitīva saistība. Atvērtība pārmaiņām (hedonisms, stimulācija, pašrealizācija) ir (skatīt 2. tabulu) negatīvi saistīta ar lūgšanas aspektu, bet pozitīvi ar ārējo reliģiozitāti, kas norāda uz to, ka tie, kas veltī laiku lūgšanai ir mazāk vērtē baudu, jutekliskumu un savu neatkarīgu mērķu realizēšanu, bet tie, kas reliģiozitātē saskata līdzekli savu vajadzību apmierināšanai, to savukārt vērtē augstāk.

Visi reliģiozitātes aspekti, izņemot meklējošo reliģiozitāti, ir (skatīt 2. tabulā) pozitīvi saistīti ar konservatīvisma vērtībām (drošību, konformismu un tradīcijām), kas norāda, ka individuāli, kuriem ir vairāk izteikti reliģiozitātes aspekti ir būtiski saglabāt sabiedrībā pastāvošās tradīcijas, kultūras un reliģijas paražas, rūpēties par savu un sabiedrības drošību, izpildīt savus pienākumus, būt disciplinētiem un pieklājīgiem. Arī ar paštranscendences vērtību grupu (universālisms un labvēlība) reliģiozitātei (izņemot ārējo reliģiozitāti) ir (skatīt 2. tabulā) pamatā pozitīva saistība, kas norāda, ka iekšēji reliģioziem individuāli ir būtiski rūpēties par sociālo taisnīgumu, rūpēties par vājākajiem, savstarpējo vienotību un strādāt citu labklājības labā.

Secinājumi un diskusija

Latvijas psiholoģijas zinātnē dotais pētījums atspoguļo novitāti, kas saistīta ar vērtību un reliģiozitātes aspektu izpēti. Pētījumā tika noskaidrota saistība starp vērtībām (pēc Švarca modeļa), vērtību grupām un reliģiozitātes aspektiem.

Korelāciju analizes rezultāti atklāja, ka personiskā fokusa vērtības (vara, stimulācija, hedonisms, pašrealizācija, sasniegumi) ir negatīvi saistīti ar reliģiozitātes izpausmēm – dievkalpojumu apmeklēšanu, lūgšanu un iekšējo reliģiozitāti. Taču ar ārējo reliģiozitāti personiskā fokusa vērtībām ir pozitīva saistība. Tas nozīmē, ka individuāli, kuri ir vairāk orientēti uz

personīgajiem panākumiem un savu sasniegumu demonstrēšanu, arī reliģiju izmanto gan kā iespēju meklēt jaunus iespaidus, gan kā līdzekli savu mērķu sasniegšanai. Savukārt individuāliem, kuru reliģiozitātei ir raksturīga dziļi iekšēja reliģiskā pārliecība, kas virzīta uz patiesus Dieva un tuvākā mīlestību, personiskā fokusa vērtības ir mazāk svarīgas.

Sociālā fokusa vērtībām (labvēlība, konformisms, tradīcijas, universālisms, drošība) un visiem reliģiozitātes aspektiem, izņemot reliģiozitāti kā meklējumus, ir novērota pozitīva saistība. Tas norāda, ka reliģija ir sociāls fenomens, kas apvieno cilvēkus grupās, kā arī uzsver cilvēku savstarpējo attiecību svarīgumu un palīdz šīs attiecības kopt un pilnveidot. Savukārt reliģiozitāte kā meklējums ir vairāk individuālistiska, kā iekšēji meklējumi pēc jēgas un izpratnes, tāpēc tai nav saistības ar sociālā fokusa vērtībām.

Pašstiprināšanas vērtību grupai (vara, sasniegumi) pamatā ir negatīva saistība ar reliģiozitātes aspektiem, izņemot ārējās reliģiozitātes aspektu, ar kuru ir pozitīva saistība. Var secināt, ka individuāliem ar iekšējo reliģiozitāti, kas aktīvi praktizē reliģiju, nav būtiski pozicionēti savu varu un sasniegumus. Savukārt individuāli ar ārējo reliģiozitāti, kas reliģiju izmanto sociālā prestiža, savstarpējo attiecību, drošības un iepriecinājuma gūšanai, augstāk vērtē sociālo statusu, prestižu, kā arī dominēšanu pār citiem.

Atvērtība pārmaiņām (pašrealizācija, stimulācija, hedonisms), negatīvi saistīta ar lūgšanas aspektu, bet pozitīvi – ar ārējo reliģiozitāti. Tie cilvēki, kuri vairāk veltī laiku attiecībām ar Dievu, mazāk novērtē jutekliskumu, baudu un savu neatkarīgu mērķu realizēšanu. Savukārt tie, kuriem ir instrumentāla attieksme pret reliģiju, ir vairāk tendēti uz jaunu, juteklisku iespaidu meklēšanu un atvērtību jaunām idejām.

Konservācijas vērtībām (drošība, konformisms, tradīcijas) ir pozitīva saistība ar visiem reliģiozitātes aspektiem, izņemot meklējošo reliģiozitāti, kas norāda, ka reliģioziet cilvēkiem reliģiozitātes aspekti ir svarīgas saglabāt tradīcijas, reliģijas un kultūras paražas. Savukārt, meklējošā reliģiozitāte, kas ir vairāk individuālistiski vērsta, raksturo vairāk liberālu nostāju.

Paštranscendences vērtībām (labvēlība, universālisms) ir pamatā pozitīva saistība ar reliģiozitātes aspektiem, izņemot ārējo reliģiozitāti, kas norāda, ka cilvēki, kuriem ir personiskas attiecības ar Dievu, piemīt izteikta spēja rūpēties par līdzcilvēkiem, sociālo taisnīgumu un savstarpējo vienotību.

Bibliogrāfija

- Allport, G. W., Ross, J. M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, p. 432–443.
- Batson C. D., Schoenrade P. A. (1991). Measuring Religion as Quest: 1) Validity Concerns. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 30(4), p. 417.
- Glock, C. Y. (1962). On the study of religious commitment. *Religious Education Research Supplement*, 57(4), 98 – 110.
- Glock, C. Y., Stark R. (1965). *Religion and society in tension*. Chicago: Rand McNally.
- Huber, S., Huber, W. (2012). *The Centrality of Religiosity Scale (CRS)*. University of Fribourg. University of Berne.
- Schwartz, S. H. (1992). “Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries.” In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*. New York: Academic Press, Vol. 25, p. 1–65.
- Schwartz, S. H. (2006a). “Les valeurs de base de la personne: Théorie, mesures et applications” [Basic human values: Theory, measurement, and applications]. *Revue Française de Sociologie*, 47, p. 249–288.
- Schwartz, S. H. (2012). *An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values*. University of Jerusalem.
- Smith, P. B., Schwartz, S. H. (1997). “Values.” In J. W. Berry, M. H. Segall & C. Kagitcibasi (Eds.), *Handbook of cross-cultural psychology*, Boston.

Correlation of Value System and Religiosity Aspects for a Sample of Adults Summary

The aim of the research was to study if there exists a connection between values and religiosity aspects amongst population of Latvia. Taking into consideration previous studies carried out in Europe and the world, it was found out that there was a link between values and religiosity aspects, consequently, it was important to explore what was this link for a pool of Latvian respondents.

The results of correlation analysis obtained in the course of the research allowed to discover that for individuals with more expressed religiosity aspects, such as prayer and participation in church services, the orientation towards self-centered values, power, and achievements were less important, whereas those individuals who considered religion as a mean, appreciated more such self-centered values as stimulation and hedonism. It was established that all the religiosity aspects, except “Quest” – religion as search, had a positive connection with socially focused values (security, tradition, conformity, universalism, benevolence) characterized by the orientation towards social justice and social benefit, by subordinating the behavior to the benefit of others.

Key words: values, religiosity, religiosity aspects.

Tatjana Uzole, Elīna Uzole (Latvija)

JAUNIEŠU SASKARSME INTERNETA VIDĒ: SOCIĀLO TĪKLU FACEBOOK, INSTAGRAM, WHATSAPP LIETOŠANAS ĪPATNĪBAS

Mūsdieni pasaules digitalizācija iejaucas visas cilvēka dzīves jomas, īpaši tas ietekmēja cilvēka saskarsmes kontentu (gan formu, gan saturu). Pēdējos gados visā pasaulē ir pieaug zinātniskā interese par saskarsmi i-vidē, saskarsmes īpatnībām virtuālajā telpā un to ietekmi uz saskarsmes kvalitāti. Šajā rakstā tika sniegti Latvijas veikta empīriska pētījuma rezultāti, kur analizēta aktīva i-lietotāju grupa – 260 jaunieši un analizēta saskarsme vispopulārākos Latvijā sociālos tiklos.

Pētījuma mērķis bija izpētīt jauniešu saskarsmes īpatnības sociālajos tīklos *Facebook*, *Instagram* un *WhatsApp* un izanalizēt: Kādas ir jauniešu sociālo tīklu lietošanas īpatnības (laiks, platformas izvēle, ērtākā saskarsmei)? Vai pastāv sociālo tīklu lietošanas atšķirības dažādās jauniešu grupās – sieviešu /vīriešu un 16–21g./ 22–35 g. vecumgrupās? Pētījuma ietvaros tika izmantota kvantitatīvā un kvalitatīvā pētījuma metodoloģija, atklātas tendencies un tika secināts, ka sociālo tīklu izmantošana jauniešiem ir ikdienas ieradums, nozīmīgs rituāls, visi respondenti tos izmanto (vidēji 6 st. 42 min.), 16–35 gadus jauniešus raksturo multikomunikācija 2 vai 3 platformu formātā. Atšķirību var redzēt, tikai tīklos pavadīt laika daudzumā un platformas kombināciju izvēlē (individuāls favorītisms atkarīgs no saskarsmes mērķiem un draugu atrašanos tajos).

Atslēgas vārdi: jaunieši, sociālie tīkli, *Facebook*, *Instagram*, *WhatsApp*, saskarsme, saskarsmes īpatnības.

Ievads

Plašas sociālo tīklu piedāvātās iespējas, interneta pieejamība mobilajā vidē, radjušas jaunu saziņas pasauli, kas īpaši ietekmē attiecības, to veidu, saturu, kvalitāti un, kā liecina daži autori, attiecību veidošanas priekšnotiekumus (Livingstone, Mascheroni, Murru 2011).

Īpaši tas attiecas uz cilvēkiem, kuri ir dzimuši no 1982. līdz 2000. gadam, ieguvuši izglītību un socializējas ar interneta palīdzību – mūsdienu jauniešus (tā dēvētā Y paaudze, tehnoloģiju lietotāju paaudze (Howe, Strauss 2008). Vislielākais sociālo mediju izmantošanas biežums ir jauniešiem vecumā no 16 līdz 24 gadiem, 91% izmanto internetu šim nolūkam (Pew Research Center 2018).

Daudzi autori (Boyd 2014; Berry, Schleser 2014) atzīst, ka pēdējās desmitgades laikā tehnoloģiskajās valstīs vairāki populāri sociālo mediju portāli, tostarp *Facebook*, *Twitter*, *WhatsApp* un *Snapchat*, ir kļuvuši par jauniešu socializācijas un attiecību veidošanas raksturīgo praksi un aizvien lielāka uzmanība tiek pievērsta sociālo mediju ietekmei uz jauniešu dzīvi (Valkenburg, Schouten, Peter 2006; Boyd 2014; Wang, Edwards 2017 u. c.).

Kopumā 87% Latvijas iedzīvotāju lieto viedtālruni. Visbiežāk cilvēki savos viedtālruņos ik dienu izmanto līdz trim mobilajām aplikācijām, taču aktivākajiem viedtālruņu lietotājiem ikdienā nepieciešamas pat vairāk nekā piecas lietotnes. Populārākās lietotnes, ko iedzīvotāji lejupielādē savos tālruņos ir saziņas lietotnes, piemēram, “WhatsApp” un “Messenger”, kam seko sociālo tīklu lietotnes, “Facebook” un “Instagram”, kā arī banku mobilās lietotnes (“Swedbank” iedzīvotāju aptauja, 2017).

Nemot vērā augstākminēto, šī *pētījumā mērkis* ir izpētīt jauniešu saskarsmes īpatnības sociālajos tīklos – platformās *Facebook*, *Instagram* un aplikācijā *WhatsApp*. Tieši šo sociālo tīklu izvēle balstās uz 2018. gada statistikas datiem, ka Latvijā puse (47,7% jeb 759 tūkstoši) iedzīvotāju izmanto sociālo tīklu *Facebook* (<http://www.kantartns.lv/11499-2/>), bet tieši jauniešiem populārākas interneta vietnes ir *Instagram* un *WhatsApp*.

Teorētiskais pamatojums

Jauniešu vecums ir būtisks posms savstarpējo attiecību veidošanā, jaunieši meklē sev uzticības personas, tiecas pēc emocionāla kontakta, meklē tuvību un atbalstu (Svence 1999). Bieža komunikācija palielina patiku (Festinger, Schachter, & Back, 1950) un sniedz iespējas savstarpējai pašizpaušanai un sociālajam atbalstam, kas padziļina attiecības (Collins, Miller 1994). Mūsdienas šim nolūkam izmanto sociālajos tīklus, kuros jaunie cilvēki realizē savas emocionālas vajadzības: būt piederīgam, atzītam, izprastam, nozīmīgam (Baumeister, Leary 1995) un meklē gan stresa samazināšanu, gan pozitīvo emociju iegūšanu (Gleason, Iida 2015).

No vienas pusēs sociālo mediju platformas sniedz sociāli traucksmaiņiem cilvēkiem iespēju apmierināt neapmierinātas vajadzības – piepildīt kopības izjūtu (Huang 2010) un atrisināt bieži vien būtisku “bezsaistes” attiecību deficitu (Casale, Fioravanti 2015). No otras pusēs, ja sociālie tīkli ir viens no galvenajiem veidiem, kā apmierināt vajadzības, tas var radīt kompulsīvu sociālo mediju izmantošanu un novirzīt no būtiskās

reālās pasaules pieredzes (Turkle 2011). Pēdējos 10 gados daudzu zinātnieku (Burke, Kraut, Marlow 2011; Deters, Mehl 2012; Verduyn et al. 2015) uzmanības centrā ir attiecības starp tiešsaistes komunikāciju un tādiem psiholoģiskiem rezultātiem kā sociālais atbalsts, vientulība un ietekmēšana.

Cilvēki, kuri izmanto sociālos tīklus galvenokārt saskarsmei, biežāk ir apmierināti ar sevi un ar dzīvi kopumā. Saziņa sociālajos tīklos ļauj uzturēt attiecības ar veciem draugiem un radiniekiem, gan mācīties veidot attiecības ar jauniem cilvēkiem. Kā liecina 2010. gada pētījumi, foto apmaiņa un saskarsmes veidošana sociālajos tīklos stiprina attiecības ģimenēs. “Draugu” uzņemšana palielina personīgo sociālo kapitālu, pazīņu loku. Sociālā kapitāla pieaugums apmierina vajadzību pēc svarīguma un nozīmības (Ahn 2011).

Problēmas var rasties, ja saskarsme sociālajos tīklos sāk aizvietot spēcīgākas attiecības, kas pastāvēja ar ģimeni un draugiem (Steinfeld et al. 2008).

Daudzi autori (Griffiths, Kuss, Demetrovics 2014) norāda uz to, kā mūsdienu jauniem cilvēkiem sāk veidoties atkarība no sociālo tīklu vietnēm un atkarība no *Facebook – Facebook addiction* (Ryan et al. 2014).

Pasaulē veiktie pētījumi (Bessière, Kiesler, Kraut, Boneva 2008; Selfhout, Branje, Delsing, terBogt, Meeu 2009) norāda, ka saskarsme sociālajos tīklos var būtiski ietekmēt jaunieša psihisko veselību, ikdienas noskaņojumu un kopējo garīgo stāvokli.

Efekti no i-komunikācijām varētu būt ļoti negatīvi: depresija, trauksme, zemāka pašsapziņa (Lup, Trub, Rosenthal 2015; Donnelly, Kuss 2016), pat pašnavības domas (Melville 2010). Liela daļa pētījumu apstiprina, ka lietotāji izmisīgi ietilpst tajā pašā slazdā – vientulibā (Kraut, Burke 2015). “Vientulības kopā” fenomenu aprakstīja Turkle (Turkle 2012, pētot saskarsmes īpatnības un secinot, ka sociālo tīklu lietotāji sagaida no tehnoloģijām vairāk nekā no reāliem cilvēkiem.

Jēdziens “draudzība” reālajā dzīvē un sociālajā tīklā ir ļoti atšķirīgs. Draudzība reālajā dzīvē nozīmē ciešas attiecības, kas balstītas uz savstarpēju uzticēšanos, kopīgām interesēm. Nav ierasts piezvanīt kādam cilvēka drauga “draugam”, tāpēc var teikt, ka nav daudz draugu (Wang, Simon 2015).

Pēc daudzu pētnieku (Eichstaedt, Schwartz, Andrew 2018) datiem, *Facebook* depresija skar aptuveni 25% sociālo tīklu lietotāju. Galvenais tās rašanās iemesls ir negatīva saskarsmes pieredze, piemēram, iebiedēšana vai *Facebook* skaudība (Moreno 2011, Steers, Wickham 2014).

Kopsavilkums

Sociālie tīkli, kuros jaunieši pavada lielāko daļu sava laika, veidojot attiecības, kļuva par lielāko izaicinājumu vajadzību apmierināšanai reālajā saskarsmē un veidu, kā risināt vientulibas problēmu. Tika konstatēti ne tikai pozitīvie fenomeni, tādi kā sociālais atbalsts, paaugstināts pašvērtējums, bet arī negatīvi iznākumi. Saskaņme vienmēr ir saistīta ar jūtām, kas rodas cilvēkiem pēc kontakta ar citiem cilvēkiem. Sociālie tīkli tika izveidoti, lai būtu iespēja uzturēt saikni ar draugiem un dalīties patikamās atmiņās, tomēr realitātē sociālie tīkli, kā liecina virtuālās vides pētījumi, daudzos izraisa negatīvas emocijas, piemēram, atsvešinātība, izmisums, kas palielina vientulibu. Varētu apgalvot, ka kopumā pārmērīga sociālo tīklu izmantošana ir negatīva prognoze garīgai veselibai. Tomēr tagad rodas vienprātība, ka tiešsaistes komunikācijas ietekme uz labklājību ir atkarīga no personas mērķiem, apmainītās komunikācijas rakstura un komunikācijas partneru tuvuma (Huang 2010; Burke et al. 2011; Burke, Kraut 2013) un laika, kas pavadīts tīklā (Hunt, Marx, Lipson, Young 2018).

Tādējādi rodas nepieciešamība pētīt, kā jaunieši lieto sociālos tīklus, cik daudz un kādam nolūkam. Uz doto brīdi pētījumi par jauniešu saskarsmi sociālajos tīklos Latvijā ir reti sastopami. Pētījuma mērķis ir izpētīt jauniešu saskarsmes īpatnības sociālajos tīklos.

Metode

Pētījuma respondenti

Pētījumā piedalījās 260 jaunieši no Latvijas, vecumā no 16 līdz 35 gadiem, kas brīvprātīgi piekrita aizpildīt aptauju. Lai veiktu atbilstošu salīdzinošo analīzi, 246 dalībnieki, kas atbildēja uz visiem aptaujas jautājumiem, tika iedalīti sekojošās grupas: pēc dzimuma: 162 vīrieši ($M=21,68$, $SD=4,37$) un 84 sievietes ($M=23,4$, $SD=5,58$) un pēc vecuma: no 16 līdz 21 gadiem ($M=18,6$, $SD=1,5$) un no 22 līdz 35 gadiem ($M=25,63$, $SD=4,44$). Pētāmajā izlasē prevalē vīrieši – 66 % (aptuveni divas trešdaļas) un viena trešdaļa – 34 % sievietes. Salīdzinoši ar dzimuma grupām, izlases sadalījums pēc vecuma ir samērā proporcionāls un izcēlās divās praktiski vienādās vecum grupās: no 16 līdz 21 gadam (48%) un no 17 līdz 35 gadiem. Izlasē visvairāk ir cilvēku ar vidējo izglītību (vispārejo, profesionālo un nepabeigtu augstāko) un viņi sastāda 47% no viesiem pētījuma dalībniekiem, pēc tam sekot respondentu grupa, kuriem ir augstākā izglītība – 36,6%, un mazāko apakšgrupu veido

respondenti ar pamatizglītību – 16,2%. Pētamajā izlasē prevalē jaunie cilvēki, kas strāda un mācās – 40,6 %, kas mūsdienu jauniešiem Latvijā ir diezgan tipiski.

Pētījuma instrumentārijs un procedūra

Pētījuma mērķim autori izveidoja aptauju “*Saskarsmes īpatnības sociālajos tīklus Facebook (F), Instagram (I), WhatsApp (W)*”. Aptauja sastāv no 21 jautājuma ar *piedāvātajiem atbilžu* variantiem.

Šī raksta ietvaros tiks analizēta tikai daļa no piedāvātajiem jautājumiem.

Aptauja bija publicēta portālā *Visi dati.lv*. 2019. gada janvārī. Respondenti brīvprātīgi piedalījās aptaujas aizpildīšanā, aizpildot aptauju elektroniski. Aptaujas dalībniekiem tika garantēta anonimitāte un konfidentialitāte.

Pētījumā rezultāti

Lai noskaidrot, kādas ir jauniešu sociālo tīklu (ST) lietošanas īpatnības, izanalizēsim respondentu atbildes kopgrupā un veiksim salīdzinošo analīzi dzimuma un vecuma grupās.

Vispirms, aplūkosim, cik daudz laika diennaktī jaunieši izmanto sociālos tīklus. Sociālajos tīklos lietošanas laika diapazons visā izlasē varēja no vienas stundas līdz 18 stundām. No 246 respondentiem nebija neviens kas neizmanto sociālos tīklus. Līdz ar to visas atbildes bija sadalītas trīs laika grupās: 1–2 stundas; 3–5 stundas; 6 un vairāk (skat. 1. tabulu).

1. tabula

Jauniešu pavadītais laiks diennaktī sociālajos tīklos

Laiks sociālajos tīklos (ST)	Respondentu skaits	% no izlases
1–2 stundas	27	11,0
3–5 stundas	97	39,4
6 stundas un vairāk	122	49,6
kopā:	246	100, 0

Avots: autoru izveidots

Kā redzams 1. tabulā, gandrīz puse no jauniešiem lieto ST 6 stundas un vairāk – 49,6 % – 122 cilvēki, 3–5 stundas izmanto 97 cilvēki, kas sastāda 39,4 % no izlases. Respondentu skaits, kas atrodas sociālajos tīklos veselīgā laikā zonā – tikai 1–2 stundas – dotajā izlasē ir tikai 11 procenti – 27 cilvēki, tas ir samērā neliels skaits.

Kāds ir respondentu sadalījums pēc laika lietošanas visā izlasē? Analīzes rezultāti ir 2. tabulā.

2. tabula
Sociālajos tiklos izmantošanas laika % sadale respondentu vidū

25 % līdz 6 stundām	50% 6–9 stundas (mediāna)	25 % vairāk par 12 stundām
50 % līdz 6 stundām		50% vairāk par 8 stundām

Avots: autoru izveidots

Analizējot vidējas nozīmes dotajā izlasē, var konstatēt, ka vidēji, jauna vecuma lietotājs diennaktī pavada 6 stundas 42 minūtes. Apmēram, tik pat, cik cilvēks tērē gulēšanai. Grupā ir respondenti, kas pavada vairāk par 12 stundām un tādu ir 25% – viena ceturtā daļa. Vidējais laiks vīriešu grupā ir 6,77, stundu mazāk – sieviešu grupā – 5,75. Saskaņā ar Manna – U kritēriju ($U=5745,000$) $p=0.044$, tādejādi, atšķirības ir statistiski nozīmīgas ($p<0,05$).

Tagad izanalizēsim, cik daudz diennakti jaunieši izmanto konkrētas platformas F, I, W. Rezultāti ir apkopoti 3. tabulā. Kā redzams, visas platformas tiek izmantotas jauniešu grupā. Veicot kvalitatīvo analizi, aplūkojot katrā respondenta sniegtas atbildes, var konstatēt, ka katram ir sava, individuālā “sērošana” sociālajos tiklos, attiecīgi var redzēt, ka katram respondentam ir sava unikāla, proporcionāla laika sadale platformās.

Aplūkosim, kādas tendences ir konstatētas kopējā izlasē.

3. tabula
F, I, W izmantošana diennakts laikā pētāmajā izlasē

Sociālajā platforma	1–2 stundas	3–5 stundas	vairāk par 6 stundām
<i>Facebook (F)</i>	40% (100)	27,4 % (67)	19,5 % (48)
<i>Instagram (I)</i>	29, 27% (72)	33,74% (83)	19,5 % (48)
<i>WhatsApp (W)</i>	54,07% (133)	21,54% (53)	15,4% (37)

Avots: autoru izveidots

Respondentu atbildes var analizēt, sadalot tos trīs grupās pēc laika daudzuma. Pirmā zona – viena-divas stundas, kas saskaņā ar pētnieku uzskatiem ir veselīgā, zaļā zona. Otrā zona – no 3 līdz 5 stundām, kas liecina pārejošo stāvokli uz atkarību. Trešā zona no sešām stundām un vairāk, kas liecina par atkarību un ir sarkanā zona.

Pirmā laika grupā, 1–2 stundas, aplikācija *WhatsApp* ir vislielākā pēc izvēlēm, (54%), tas nozīmē vislietotākā, pēc tam seko *Facebook* (40%), tālāk seko *Instagram* (29%). Otrā grupā, 3–5 stundas diennakts laikā – izceļas platforma *Instagram* (33,7%), tālāk seko *F* (27%) un *WhatsApp* (21%) – otrajā un trešajā vietā. Trešajā grupā, 6 stundas un vairāk, favorīti ir *F* (19,5%) un *I* (19,5%), *W* tāda liela laika daudzumu izmanto 15 % no respondentiem.

Tādejādi, var secināt, ka jauniešiem sociālo tīklu izmantošana ir ikdienas ieradums, visi respondenti tos izmanto. Atšķirību var redzēt, tikai pavaditājā tīklos laika daudzumā un platformas izvēlē.

Visizplatākais viedoklis, ka *WhatsApp* ir visērtākā platforma saskarsmei. Apmēram puse respondentu (48,13 %) norāda, ka visvairāk vērtē komunikatīvās iespējas, ko sniedz *WhatsApp* platforma. Otrs visizplatītākais viedoklis ir, ka visas trīs platformas ir labas, katra ar savām priekšrocībām (18,26 % grupā).

Respondentu atbildes var analizēt, gan kopgrupā, sadalot tos trīs grupās pēc laika daudzuma, pēc norādītās platformas lietošanas, gan veicot salīdzinošo analīzi starp dzimumiem un vecumiem. Šim nolūkam tika pielietots χ^2 . (4. tabula).

4. tabula
F, I, W izmantošana diennaktī S/V un 16/21 un 22/35 grupās

Platforma	Grupa	Neizmanto	1–2 st.	3–5 st.	6 st. un vairāk	χ^2	p
<i>Facebook</i> (F)	S	10,7	41,6	30,9	16,67	1,56	0,066
	V	13,5	40,1	25,3	20,9		
	16–21	22,8	39,83	22,8	14,41	23,66	0,001
	22–35	3,1	41,4	31,2	24,2		
<i>Instagram</i> (I)	S	21,4	39,2	30,9	8,33	13,9	0,003
	V	15,4	24,0	35,1	25,31		
	16–21	8,4	25,4	42,3	23,7	18,74	0,001
	22–35	25,7	25,7	32,8	25,7		
<i>WhatsApp</i> (W)	S	9,5	51,0	20,0	13,10	0,65	0,088
	V	9,2	52,0	22,0	16,05		
	16–21	15,0	48,0	23,7	12,7	11,16	0,011
	22–35	4,0	59,0	19,5	17,2		

Avots: autoru izveidots

Rezultāti, kas ir sniegti 4. tabulā, apkopo dažādu grupu datus. Tabulā var redzēt ļoti lielu dažādību, un tomēr var ievērot dažādas tendences. Aplūkosim, kādas ir F, I un W lietošanas īpatnības dotajā izlasē.

Facebook (F) Sociālais tīkls *Facebook* ir otrā platforma pēc W, kuru 1–2 stundu laikā izmanto – tādu ir 40% respondentu. Grupā ir tie, kas ir *Facebook* “Fani”, tādu ir, apmēram, piektā daļa (19,51 %) respondentu, kuri to lieto vairāk par 6 stundām, un ir tie, kas F neizmanto vispār, tādu ir nedaudz vairāk par desmito daļu (12,6 %). Atšķirības F lietošanā vīriešu un sieviešu grupās nav konstatētas ($\chi^2=1,56$, $p=0,066>0,05$). Var atzīt, ka pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības starp vecumgrupām 1% nozīmības līmenī ($\chi^2=23,66$, $p=0,001<0,01$). Vecuma grupā 16–21g. ir vairāk respondentu, salīdzinoši ar 22–35 vecuma grupu, kas neizmanto F. Grupā 22–35 g. vairāk izmanto F 1–2 stundām, salīdzinoši ar 16–21g. grupu. Grupā 22–35 g. – ir lielākā grupa, salīdzinoši ar 16–21, kas pavada F 6 stundas un vairāk.

Instagram (I) Ka jau bija iepriekš minēts, *Instagram* ļoti populārs starp jauniem cilvēkiem, sociālo tīklu lietotāji I visaktīvāk izmanto 3–5 stundas. Pētāmajā izlasē izceļas divas grupas, pirmā ir tie, kas “uzkārās” uz Instagram un lieto to vairāk par 6 stundām – izlasē tādu ir 19, 51 % un ir otrā grupa, kas izvairās lietot I kā sociālo tīklu – 17,48 %. Kopgrupas rezultāti apliecinā, ka Instagram plātformas izvēlē, tapāt ka arī W, F izvēlē ir savi “sekotāji” un “ignorētāji”. Tagad aplūkosim, vai jauniešu izlasē ir atšķirības *Instagram* lietošanā.

Salīdzinoša analīze apstiprināja, ka ir statistiski nozīmīgas atšķirības starp sieviešu un vīriešu grupām, jo $\chi^2=13,9$, $p=0,003 <0,01$. Sievietes vairāk dalās ar foto, video un ziņām, izmantojot I 1–2 stundas laika, vīrieši vairāk 3–5 stundu laikā, un vīrieši krietni vairāk izmanto *Instagram* 6 un vairāk stundas.

Vecuma grupā 22–35 g ir vairāk tādu cilvēku, kas vispār neizmanto I (25 %), un vairāk tādu, kas izmanto I 1–2 stundu laikā. Grupa 16–21 vairāk izmanto 3–5 stundu laikā un vairāk par 6 stundām ($\chi^2=18,74$, $p=0,001<0,01$).

Tagad izanalizēsim, kā jaunieši vērtē saskarsmi sociālajos tīklos, cik tas ir svarīgs/nesvarīgs dzīves aspekts? Jauniešiem tika piedāvāts novērtēt saskarsmi sociālajos tīklos pēc 10 balļu skalas, jo augstāks rāditājs, jo augstāka saskarsmes nozīme sociālajos tīklos. Vidējais novērtējums grupā ir M=6,11 balles, SD=2,234.

Pētāmajā izlasē var konstatēt, ka kopumā jaunieši novērtē saskarsmi sociālajos tīklos kā svarīgu dzīves aspektu: puse no respondentiem (50%)

novērtēja augstāk par 6 ballēm, 25 % novērtēja ļoti augsti – 8 balles un augstāk, bet ceturtā daļa – 25 % novērtēja vidēji (uz 5 ballēm) un zemāk par vidējo.

Veicot salīdzinošo analīzi starp S/V grupām tika pierādīts, ka pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības 5% nozīmības līmenī, jo $U=5749,5, p=0,044<0,05$. Vīrieši (vid. rangs=130) augstāk novērtē saskarsmi sociālajos tīklos salīdzinājumā ar sievietēm (vid. rangs=110).

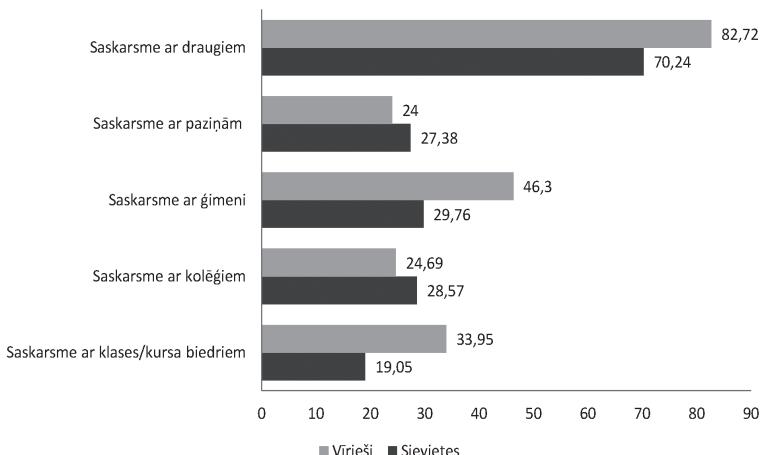
Veicot salīdzinošo analīzi vecuma grupās tika pierādīts, ka nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības, jo $U=6565, p = 0,076>0,05$. Tomēr, var konstatēt, ka jaunāki cilvēki – vecumā no 16 līdz 21 gadam salīdzinoši ar grupu 22–35 gadi novērtē saskarsmi sociālajos tīklos nedaudz augstāk, bet atšķirībām nav statistiskas nozīmības, $p=0,74$.

Lai izpētītu, vai ir saikne starp laiku sociālajos tīklos, un tīkla nozīmības vērtējumu saskarsmei tika pielietots Pirsona korelācijas koeficients. Ir konstatēta statistiski nozīmīgā pozitīvā sakarība $R=0,419, p=.000$. Tas nozīmē, jo vairāk pavada laiku sociālajos tīklos, jo augstāk vērtē saskarsmi sociālajos tīklos un piešķir tam lielāko nozīmi.

Tagad aplūkosim, kādi ir saskarsmes subjekti sociālajos tīklos jauniešiem. Ar kādām grupām visvairāk veido attiecības sociālajos tīklos?

Var konstatēt, ka vissvairāk jaunieši – 78, 46 % veido saskarsmi ar draugiem, pēc tam seko saskarsme ar ģimeni – 40,6% un trešo vietu ieņem saskarsme ar klases/ kursa biedriem – 28,9%. Vismazākais izvēlu skaits jauniešu kopizlasē veido divas grupas – saskarsme ar kolēģiem un paziņām. Tādejādi, var konstatēt, saskarsme ar draugiem ir jauniešu ikdienas ieradums, nepieciešamība, ģimene arī ir svarīga, bet nekonkurē ar saskarsmi ar draugiem.

Veicot procentuālo analīzi sieviešu un vīriešu grupās, var konstatēt, ka vīriešiem (82,72%) vēl svarīgāk, nekā sievietēm (70,24%) ikdienas saskarsme ar draugiem. Interesants faktiks, ka dotā izlasē vīriešiem (46,3%) vairāk nekā sievietēm (29,76%), nepieciešams ikdienas kontakts ar ģimeni.

1. attēls. Saskarsmes subjekti sociālajos tīklos ikdienā pēc dzimuma

Avots: autoru izveidots

Salīdzinot jauniešu vecuma grupās, var atzīmēt atšķirības, ļoti reta saskarsme ar ģimeni 16/21 vecumgrupā ir 34,4%, bet respondentu skaits 22/35 grupā ir krieti mazāks – 11,5%. Varētu izteikt pieņēmumu, ka ar vecumu saskarsme ar ģimeni kļūst svarīgāka. Tomēr, jauniešu izlasē ir 20 % respondentu, kas atzīmēja, ka ļoti reti vai nekad veido saskarsmi ar ģimeni un tas arī varētu nozīmēt, ka neuztur pastāvīgus kontaktus vai izvairās kontaktēties vispār.

Kādi ir jauniešu galvenie mērķi izmantojot sociālos tīklus? Vai to starpā ir saskarsme (saiknes uzturēšanā ar cilvēkiem)?

Tabulā reprezentēti sociālo tīklu izmantošanas mērķi visā izlasē. Respondenti izvēlējās trīs vissvarīgākos mērķus sociālo tīklu izmantošanā (skat. 5. tab.).

Apkopotie dati liecina par to, ka vislielākais skaits jaunu cilvēku izmanto sociālos internet vietnes, lai uzturētu attiecības ar ģimeni un draugiem – 80%.

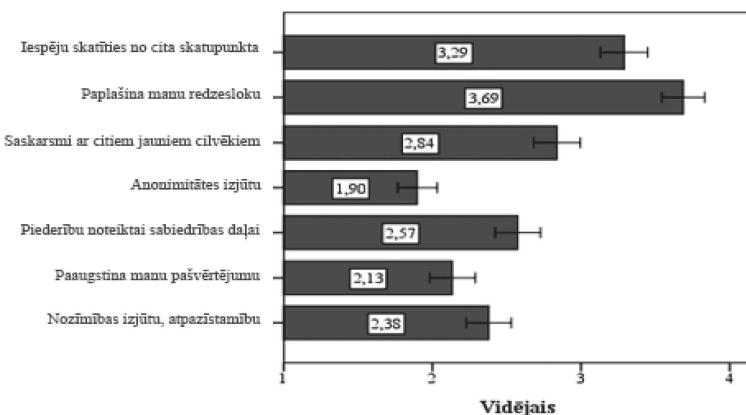
Tas nozīmē, ka 196 respondentiem saiknes uzturēšana ar cilvēkiem ir ST izmantošanas mērķis. Otrs pēc izvēles (68% respondentu) mērķis ir iegūt informāciju un pēdējās ziņas. Trešais mērķis pēc prioritātes respondentu grupā – vienkārši pavadīt laiku (41,8%). 83 jaunieši izceļ ST mērķi, lai dalītos ar saviem video un foto – 34%, pārējie mērķi nav tik svarīgi izlases kopumā.

5. tabula
Jauniešu sociālajos tīklos izmantošanas mērķi visā izlasē

Rangs	Mērķis	Atbilžu biežums		Izvēles procents
		N	%	
1	lai kontaktētos un uzturētu attiecības ar draugiem un ģimeni	196	29,9%	80,3%
2	lai sapemtu pēdējās ziņas	168	25,6%	68,9%
3	vienkārši pavadīt laiku	102	15,6%	41,8%
4	dalīties ar saviem video un foto	83	12,7%	34,0%
5	veidot profesionālus un lietišķus kontakus	49	7,5%	20,1%
6	atrast jaunus draugus	22	3,4%	9,0 %
6	dalīties ar savu viedokli	22	3,4%	9,0%
7	dalīties ar saviem profesionālajiem un ģimenes sasniegumiem	13	2,0%	5,3%
Kopā:		655	100,0%	

Avots: autoru izveidots

Lai atbildētu uz jautājumu: Kādas vajadzības apmierina saskarsme sociālajos tīklos? Aplūkosim, kā jaunieši novērtēja 7 vajadzību svarīgumu no 1 līdz 5 ballēm. Iegūtās vidējās balles ir 25. attēlā. Jo lielāka ir vidējā balle, jo svarīgāka ir vajadzība saskarsmē.

2. attēls. Vajadzību apmierināšana saskarsmē sociālajos tīklos (no 1 līdz 5 ballēm)

Avots: autoru izveidots

Visslielākais novērtējums izlasē piešķirts trim vajadzībām: saskarsme paplašina manu redzesloku (3,69), dot iespēju skatīties no cita skatpunkta (3,29) un saskarsme dot kontaktus ar jauniem cilvēkiem (2,84). Vismazāk saskarsmes ST ieguva vajadzība pec anonimitātes (1,90).

Lai salīdzinātu saskarsmes vajadzību atšķirības sociālajos tīklos un izpētīt īpatnības dzimumu un vecumgrupas, tika izmantots T-Stjūdenta parametriskais kritērijs, jo vajadzības vērtējuma sadalījumi atbilst normālam sadalījumam (pēc Kolmogorova-Smirnova kritērija $p>0,05$).

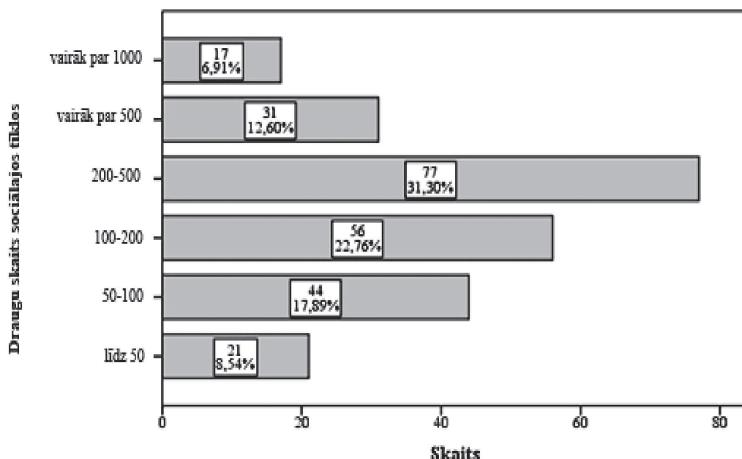
Tagad aplūkosim T-testa rezultātus un noskaidrosim, vai pastāv atšķirības izlasē dzimuma grupās. Veicamā analīze ļāva konstatēt, ka vīriešu grupa atšķiras ar to, ka vīrieši augstāk nekā sievietes vērtē vajadzības: saskarsme sociālajos tīklos paaugstina manu pašvērtējumu ($p=0,042$), tas pats attiecas arī uz vajadzībām piederēt noteikai sabiedrības daļai ($p=0,007$), redzesloka paplašināšana ($p= 0,016$) un iespēju skatīties no cita skatpunkta ($p=0,023$). Iespējams, tas ir saistīts ar to, ka vīriešiem nepieciešams pašapliecināties sabiedrībā un gūt atzinību.

Analizējot, vai pastāv atšķirības izlasē vecuma grupās, Stjūdenta kritērijs (T-test) atklāja atšķirības 16–21 un 22–35 g. vecuma grupās. Tika konstatētas atšķirības sešās saskarsmes vajadzībās ($p<0.05$) un jauniem cilvēkiem vecumā no 16–21 ir augstākas nozīmes, salīdzinoši ar 22–35 g. vecumu grupu.

Jaunie cilvēki vecumā no 16–21 atšķiras ar to, ka augstāk nekā 22–35 gadigie vērtē vajadzības: saskarsme sniedz nozīmības izjūtu ($p=0,002$); saskarsme sociālajos tīklos paaugstina manu pašvērtējumu ($p=0,003$); saskarsme dot piederību noteikai sabiebrības daļai ($p=0,054$); saskarsme dot kontaktu ar jauniem cilvēkiem ($p=0,001$); saskarsme paplašina manu redzesloku ($p =0,000$); saskarsme dot iespēju skatīties no cita skatpunkta ($p=0,019$). Var secināt, tas ir saistīts ar to, ka jaunākā vecuma jaunieši aktivāk meklē sevi, atrodas identitātes meklējumos un vēlas palašināt savu saskarsmes loku.

Vai saskarsme sociālajos tīklos ļauj apmierināt jauniešu vajadzību pēc patiesām attiecībām?

No sākuma, aplūkosim, cik daudz draugu jauniešiem sociālo tīklu vietnē, bet īstenībā “draugu” kontaktu, atbildes 3. attēlā.

3. attēls. Draugu skaits sociālajos tīklos jauniešu grupā

Avots: autoru izveidots

Trešā respondentu daļa norādīja, ka viņu draugu skaits ir no 200 līdz 500 (31, 30%), piektai daļai ir no 100 līdz 200 draugu (22,76%), un 17% ir no 50 līdz 100. 12,6 % draugu skaits ir vairāk par 500. Aptuveni vienādi, vissmazākais respondentu skaits izlasē ieņēma divas grupās: respondenti, 8,5 % respondenti, kuriem ir līdz 50 draugiem – un 6,9 %, kuri ir megadraudzīgi ST un viņiem ir vairāk par 1000 draugu.

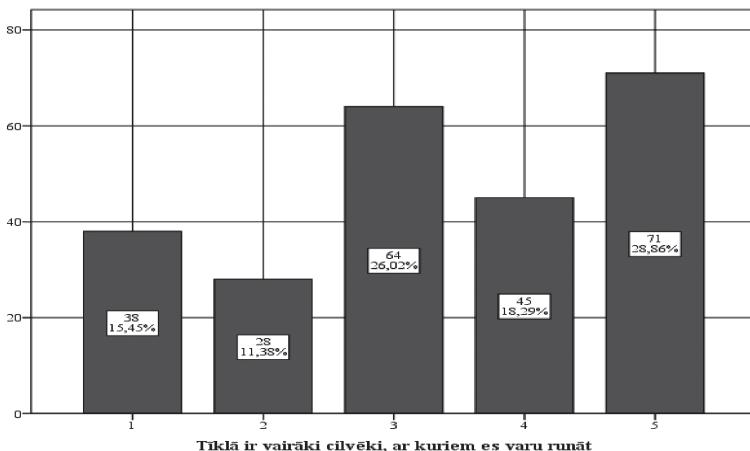
Vai draugu skaits mainās ar vecumu un atkarīgs no dzimuma? Lai salīdzināt jauniešu dzimumu un vecumgrupas, tika izmantots U Mann-Vitneja kritērijs neatkarīgām izlasēm (U Mann-Whitney). Veicot salīdzinošo analīzi starp S/V grupām tika pierādīts, ka nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības, jo $U=6412, p=0,447>0,05$. Tas apstiprina, ka dzimums neietekmē draugu skaitu. Ar salīdzinošo analīzi vecuma grupās, tika atklāts, ka jauniešiem 16–21 g. vecumā (vid. rangs=112) ir mazāk draugu sociālajos tīklos salīdzinājumā ar 22–35 g. vecuma grupu (vid. rangs=134). Iespējams, tas nozīmē, ka ar vecumu draugu skaits pieaug, jo paplašinājās jaunieša saskarsmes sfēra.

Protams, draugu satikšana, esamība nenozīmē draudzības kvalitāti, bet tomēr, vislielākais respondentu skaits – 85% no visas izlases norādīja, ka viņi satiekas un reāli veido saskarsmi ar 10 un vairāk draugiem no sava ST saskarsmes konta. Apmēram, 10 % satiekas ar 6–10 draugiem un ir ļoti neliels jauno cilvēku skaits, atzīmēja, ka viņiem ir 1–2 (2%) un

3–5 (2 %) draugi, ar kuriem viņi satiekas reālā vidē. Ir pētījumi, kas apliecinā, ka jauniem cilvēkiem, kas pavada laiku on-line ir mazāka velešanās komunicēt fiziskajā vidē (Slim 2007, Spring 2007).

Lai izvērtētu, vai pastāv sakarība starp draugu skaitu ST un draugu skaitu, ar kuriem respondenti satiekas, tika izmantots Spīrmena rangu korelācijas koeficients. Starp draugu skaitu ST un draugu skaitu, ar kuriem respondenti satiekas tieši, ir konstatēta vāja statistiski nozīmīga sakarība ($r=0,139$, $p=0,03 <0,05$). Sakarības vājums var liecināt, ka pat ja dažiem respondentiem ir liels draugu skaits tīklā, tiešā saskarsmē viņi tikās un sazinājās ar ļoti nedaudziem. Tendence, kas varētu raksturot jauniešu draugu skaitu ir sekojoša: jo augstāks ir draugu skaits sociālajā tīklā, jo vairāk viņiem ir draugu skaits, ar kuriem viņi satiekas reāli.

Tagad var izpētīt, ar cik daudziem draugiem viņi veido kvalitatīvu saskarsmi un droši varāt runāt par savām problēmām? Respondentu atbildes rezultāti ir 4. attēlā. Jauniešu grupā ir 28 %, kas apliecināja ar lielu pārliecību (iedeva maksimumu – 5 balles) un līdz ar to apgalvoja, ka viņiem tīklā ir cilvēks, ar kuru viņi var runāt; 26 % respondentiem ir vidējais novērtējums (3 balles), visdrizāk, ka tāds cilvēks ir; 11% jau šaubās par tāda cilvēka esamību.

4. attēls. “Tīklā ir cilvēks ar kuru es varu runāt” novērtējums (no 1 līdz 5 ballēm) visā izlasē

Avots: autoru izveidots

Tomēr pastāv respondentu grupa, kuri norāda, ka tīklā nav neviens ar kuru viņi var runāt. Tādu ir 15 % no respondentiem.

Veicot T-testu vecumgrupās, tika atklāts, ka vecumgrupā no 22–35 gadiem ir augstāki radītāji salīdzinājumā ar 16–21 g. vecuma grupu. Tas nozīmē, ka cilvēkiem vecumā no 22–35 g. tīklā ir vairāk cilvēku, kuriem viņi uzticas, lai risinātu savas problēmas ($t = -2,279$, $p < 0,05$), tas varētu liecināt, ka vecāki jaunieši jūtas labāk, saņemot izpratni un atbalstu distancēti (attālumā).

Diskusija

Pēdējos desmit gados elektroniskā komunikācija integrēta jauniešu dzīvē un sociālie tīkli ir kļuvuši par jauniešu reālas dzīves turpinājumu. Saskaņa sociālajos tīklos ir paātrinājusi informācijas apmaiņas ātrumu, un samazinājusi interesi par elementāru saskaņu reālajā dzīvē, jo sarunas vietā cilvēks izvēlas būt internetā. “Telefons rokā”, tāds ir mūsdienu jaunieša portrets. Dati par laika daudzumu, kas ir prezentēti 2019. gada pētījumos ļoti atšķiras un variējas, jo ir apgalvots, ka jaunieši izmanto sociālos tīklus no 3 stundām (Global WebIndex, 2019) līdz 6–9 stundām (*The Pew Research Centr*, 2019), kas norāda uz atkarības problēmas izplatīšanos. Jāuzsver, kā ar jebkuru atkarību, problēma daudz lielāka, nekā to varam ieraudzīt statistiskajos datos. Veiktajā pētījumā, vidējais sociālajos tīklos izmantošanas laiks ir 6,42 min., bet ceturtā daļa izmanto ST vairāk par 12 stundām. Iegūtie dati sakrīt ar *Common Sense Media* pētījuma datiem, ka Amerikas Savienotājas Valstīs 29% izmanto ekrānus vairāk nekā astoņas stundas dienā.

Sociālo tīklu fenomens izmainīja ne tikai saskaņmes veidu, bet arī saturu, apjomu, intensitāti un raksturu, bet tomēr palika kā veids, kādā cilvēki apmierina savu vajadzību pēc saskaņmes. Jauniešu specifika saistīta ar to, ka viņi intensīvi izmanto dažādas ierīces platformas saskaņmes nodrošināšanai. Lielākā daļa veikto pētījumu, kas pēta saskaņu sociālajos tīklos, bieži koncentrējas tikai uz vienu vai diviem tīkliem. Visvairāk pētījumos ir aplūkots *Facebook*, pēc tam seko tīkls *Instagram* un mazāk aplikācija *WhatsApp*. Mūsu pētījumā tika mēģināts izsekot jauniešu “3 D” saskaņmes kultūrai un izprast jauniešu iekšgupu tendences. Šī pētījuma rezultāti izcēla dažas sociālo tīklu lietošanas ipatnības, attiecīgi jāuzsver, ka nav iespējams pilnībā aprakstīt viena raksta apjomā visus iegūtos rezultātus. Tomēr, līdzīgi kā citi pētnieki, mēs konstatējām, ka katras platformas piedāvātās iespējas mijiedarbībai ar citiem, var noslogot

emocionāli un informatīvi, pārveidot attiecības no kvalitatīvā uz kvantitatīvu režīmu un radīt psiholoģiskās barjeras ikdienā, reālajā dzīvē.

Pētījumā var minēt dažus ierobežojumus: 1) kā pētījuma ierobežojumu var uzskatīt sniegtu atbilžu sociālo vēlamību, proti respondentu apzinātu vēlmi sniegt sociāli “pareizās-pieņemamās” atbildes, kas varēja ietekmēt rezultātus. 2) pētījuma izlase, kuru nepieciešams palielināt, lai rezultātus attiecinātu uz populāciju. Aptaujāti bija 246 cilvēki, pārsvarā no Rīgas un no Latgales reģiona, tāpēc nevar apgalvot, ka dotā pētījuma rezultāti atbilst plašai populācijai. Turpmākā pētījuma gadījumā būtu vēlams ietvert plašākus reģionus, piemēram, Ventspili, Liepāju un citas lielās pilsētas.

Secinājumi

Apkopojojot veikto pētījumu, var konstatēt sekojošas jauniešu sociālo tīklu *Facebook*, *Instagram* *WhatsApp* lietošanas īpatnības.

- Saskaņme sociālajos tīklkos gados jauniem cilvēkiem ir ikdienas ieradums, izveidots rituāls: katrs lietotājs katru dienu izmanto sociālos tīklus vismaz stundu, bet lielākajai jauniešu daļai saskaņme sociālajos tīklkos dominē pār reālo saskarsmi.
- Saskaņme sociālajos tīklkos jauniešiem ir svarīgs un nozīmīgs aspeks. Jaunieši pieslēdzas sociālajiem tīkliem, lai veidotu attiecības un būt kontaktā. Analizējot saskaņmes īpatnības, var secināt, ka platformas popularitāti nosaka draugi: “es esmu tur, tāpēc ka tur ir mani draugai”. Notiek pakāpeniskā iesaistīšanās gan draugu, gan laika ziņā.
- Jaunieši izmanto sociālos tīklus, pirmkārt, lai uzturētu jau eksistējošas draudzīgas un otrkārt, radnieciskas attiecības un, retākos gadījumos, veidotu jaunas attiecības.
- Katrā platformā ir 20 % jauniešu, kas ir atkarīgie. Jo vairāk laika pavada sociālajos tīklkos, jo augstāk novērtē.
- Mūsdieni jauniešus raksturo multi komunikācija 2–3 platformu formātā.
- Jauniešu grupās pastāv atšķirības: gados vecāki jaunieši vairāk izmanto *F* un *W*. Jo jaunāki, jo vairāk (laika ziņā) izmanto *Instagram* – vizuāli orientētu platformu, sievietes vairāk izmanto *Instagram* 1–2 st. laikā, vīrieši izmanto 3 st. un vairāk.
- Ar vecumu draugu skaits pieaug un lielākā respondēntu daļa norāda, ka viņiem ir vismaz viens uzticams draugs sociālajā tīklā. Vīriešiem tīklā ir vairāk cilvēku, ar kuriem viņi var runāt.

- No 200–400 cilvēkiem, kas ir respondentu “draugu” sociālajā kontā, realitātē viņi satiekas tikai ar ļoti nedaudziem cilvēkiem, un dzimums to neietekmē.
- Veicot pētījuma kvalitatīvo analīzi, tika atklāts, ka ir divi lietotāja tipi (nav atkarīgs no dzimuma un vecuma): 1. Izmanto sociālos tīklus, lai apmierinātu vajadzību pēc saskarsmes ar esošajiem draugiem, radiem, ģimeni; 2. Sociālie tīkli apmierina viņu vajadzību pēc aizvien plašākas saskarsmes – tendence palielināt draugu skaitu, sekot citu dzīvei, dalīties ar saviem video, vienkārši pavadīt laiku virtuāli, bet tas nerisina problēmu, “man ir cilvēks, ar kuru varu runāt, kad jūtos vientuļš.” Kontaktēšanās ar draugiem sociālajos tīklos atspoguļo jauniešu saskarsmes īpatnības ar draugiem realitātē, iespējams, jaunieši cer, ka var iegūt draugus sociālajos tīklos.
- Sociālie tīkli ir labs veids, kā uzturēt attiecības, bet tie nevar aizvietot reālas attiecības un kontaktus.

Bibliogrāfija

- Ahn, J., (2011). The effect of social network sites on adolescents’ social and academic development: Current theories and controversies. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 62(8), 1435–1445.
- Baumeister, R. F., & Leary, M. R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117(3), 497.
- Bessière, K., Kiesler, S., Kraut, R., Boneva, B. (2008). Effects of Internet use and social resources on changes in depression. *Information, Communication & Society*, 11(1), 47– 70.
- Boyd, D., (2014). *It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens*, New Haven, CT: Yale University Press, 281 P.
- Burke, M. (2011). *Reading, writing, relationships: The impact of social network sites on relations and well-being*. https://kilthub.cmu.edu/articles/Reading_Writing_Relationships_The_Impact_of_Social_Network_Sites_on_Relationships_and_Well-Being/6721256 (Skatīts: 2020. septembrī)
- Collins, N., Miller, L. (1994). *Self-disclosure and liking: A meta-analytic review*. *Psychological Bulletin*, 116(3), 457–475.
- Crossref Casale, S., Fioravanti, G., Flett, G. L., & Hewitt, P. L. (2015). *Self-presentation styles and problematic use of Internet communicative services: The role of the concerns over behavioral displays of imperfection*. *Personality and Individual Differences*, 76(0), 187–192.
- Deters, F., & Mehl, M. (2012). Does posting Facebook status updates increase or decrease loneliness? An online social networking experiment. *Social Psychological and Personality Science*, 4(5).

- Donnelly, E., & Kuss, D. J. (2016). *Depression among users of Social Networking Sites (SNSs): The role of SNS addiction and increased usage*. Journal of Addiction and Preventative Medicine, 1, 1–6. <http://doi.org/10.19104/japm.2016.107> (10) (PDF) No More FOMO: Limiting Social Media Decreases Loneliness and Depression.
- Eichstaedt, J. C., Smith, R. J., Merchant, R. M., Ungar L. H., Crutchley, P., Preožiuc-Pietro, D., Asch, David, A., Schwartz, A. H. (2018). *Facebook language predicts depression in medical records* NAS October 30, 2018, Princeton University, Princeton, NJ.
- Festinger, L. Schachter, S., & Back, K. W. (1950). *Social pressures in informal groups: A study of human factors in housing*. Palo Alto, CA: Stanford University Press.
- Gleason, M., & Iida, M. (2015) *Social support*. In M. Mikulincer & P. R. Shaver (Eds.), APA Handbook of Personality and Social Psychology (Vol. 3. Interpersonal Relations, pp. 351–370). Washington DC: American Psychological Association.
- Griffiths, M. D., Kuss, D. J. & Demetrovics, Z., (2014) *Social network addiction. An overview of preliminary finding*. In K.P. Rozenberg & L. Curtiss Feder (Eds.) Behavior addiction: Criteria, evidence, and treatment (p.p. 119–141). San Diego, C. A.: Elsevier Academic Press.
- Howe, N., Strauss, W. (2008) *Millennials Go to College: Strategies for a New Generation on Campus* (2nd ed.). Great Falls: Life Course Associates.
- Huang, C. (2010). Internet use and psychological well-being:A Meta-Analysis. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 13(3), 241–249.
- Hunt, M., Marx, R., Lipson, C., Young, J., (2018) No more FOMO: Limiting Social Media Decreases Loneliness and Depression. November 2018. *Journal of Social and Clinical Psychology* 37(10): 751–768.
- Kraut, R., Burke, M. (2015). Internet use and psychological well-being: Effects of activity and audience. *Communications of the ACM*, 58(12), 94–100
- Livingstone, S., Mascheroni, G., Murru, M. F., (2011) *Social Networking among European Children: New Findings on Privacy, Identity and Connection*. Hermes 59: 89–98.
- Lup, K., Trub, L., & Rosenthal, L. (2015) Instagram # Instasad?: Exploring associations among Instagram use, depressive symptoms, negative social comparisons, and strangers followed. *Cyber psychology, Behavior, and Social Networking*, 18, 247–252.
- Melville, K. (2010) *Facebook use associated with depression*. Science A Go Go. February 3, 2010.
- Moreno, M. A., Jelenchick, L. A., Egan, K. G., Cox, E., Young, H., Gannon, K. E., Becker, T. (2011). Feeling bad on Facebook: Depression disclosures by college students on a social network site. *Depression and Anxiety*, 28(6). 447–455, doi: 10.1002/da.20805 PMID: 21400639.

- Peter. J., Valkenburg, P. M., Schouten, A. P. (2006). Characteristics and motives of adolescents talking with strangers on the internet. *Cyberpsychol Behav*, 9:526–530.
- Roberts, S., & Dunbar, R. (2010). Communication in social networks: Effects of kinship, network size, and emotional closeness. *Personal Relationships*, 18(3), 439–452.
- Ryan, T., Chester, A., Reece, J., and Xenos, S. (2014). The use and abuse of Facebook: a review of Facebook addiction. *Journal of Behavioral Addictions*, 3, pp. 133–148.
- Steers, M. & Wickham, R. (2014) Seeing everyone else's highlight reels: How Facebook usage is linked to depressive symptoms. *Journal of Social and Clinical Psychology* 33(8), 701– 731.
- Steinfeld, C., Ellison, N. B., & Lampe, C. (2008). Social capital, self-esteem, and use of online social network sites: A longitudinal analysis. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 29(6), 434–445.
- Selfhout MHW, Branje SJT, Delsing M, terBogt TFM, Meeu WHJ, (2009). *Different Types of Internet Use, Depression, and Social Anxiety: The Role of Perceived Friendship Quality*. 2009 Aug; 32(4):819-33. doi: 10.1016/j.adolescence.2008.10.011. Epub 2008 Nov 22. (<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/19027940/#affiliation-1>).
- Svence G. (1999). *Attīstības psiholoģija*. Rīga: Zvaigzne ABC.
- Turkle, S. (2017). *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. Hachette UK, 400 P.
- Verduyn, P., Lee, D. S., Park, J., Shabrack, H., Orvell, A., Bayer, J., et al. (2015). Passive Facebook usage undermines affective well-being: Experimental and longitudinal evidence. *Journal of Experimental Psychology: General*, 144(2), 480– 488.
- Wang, V. & Edwards, S. (2016). Strangers are friends I haven't met yet: a positive approach to young people's use of social media. *Journal of Youth Studies*, March.
- Sociālo tiklu statistika: <https://www.digitalinformationworld.com/2019/01/how-much-time-do-people-spend-social-media-infographic.html> (skatīts 2020, septembrī).
- Facebooka statistika: <http://www.la.lv/facebook-merkis-interneta-pieejamiba-visa-pasaule-2>) skatīts 2019.15.04.
- “Swedbank” iedzīvotāju aptauja, 2017. gada maijā, <https://www.tvnet.lv/4568439/petijums-viedtalrunos-visvairak-lejupielade-sazinas-socialo-tiklu-un-banku-mobilas-lietotnes>. skatīts 2019.15.04
- Pew Research Center (2018). <https://www.pewinternet.org/fact-sheet/social-media/>(skatīts 2019.07.05).
- Pew Research Center (2019) <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/04/10/share-of-u-s-adults-using-social-media-including-facebook-is-mostly-unchanged-since-2018/> (skatīts 2020. septembrī).

The aim of the research is to study the peculiarities of communication among young people in Social Networks (*Facebook, Instagram* and *WhatsApp*)

Summary

There were 246 online research participants, who expressed their willingness to participate in this research. Within the framework of this research, the author used both qualitative and quantitative research methodology and concluded that the habit to use social networking is an everyday experience, a ritual and all respondents spent their time in the internet environment (approximately 6 hours and 42 minutes a day). 16–35 – year – old young people communicate in 2 or 3 platform format. The difference can be seen only in the amount spent in social nets and in the combination of platforms, (individual preferences depend on the aims of communication and friends in those platforms). The respondents use social networking with the aim to keep relationships with friends (78,46 %) and the family (40,6 %). The more they spent time in social environment, the higher the evaluation of social networking is. As they grow older, the number of friends are increasing, and each of them has a friend in the social environment. The man in the network has more people with whom they can speak. From 200–400 people, who are in their friend account, they meet only with few ones. There are two concepts: Social networks allow to keep friendly relationships but cannot be interpreted as a friendship, since these are not truthful relationships of real life, it is not possible to establish such relationships also in the net. There is a group of respondents who admit that, “there is no one with whom I can talk about my personal problems”. Also, if a young person is engaged with building relationships in the e-environment, by engaging many friends, this can influence real relationships that require a lot of time and emotional engagement. By increasing the quantity of communication in the e-environment, there is a risk to decrease the quality of communication.

Key words: youth, social networking, *Facebook, Instagram* and *WhatsApp*, communication, peculiarities of communication.

ZINAS PAR AUTORIEM / ABOUT AUTHORS

Jeļena BADJANOVA

Dr. paed., Daugavpils
Universitātes docente
helenija@inbox.lv

Juris DZELME

Dr. chem., Latvijas Universitātes
vadošais pētnieks
juris.dzelme@lu.lv

Iveta GĒBELE

Daugavpils Universitātes
maģistrante
iveta.gebele@gmail.com

Dzintra ILIŠKO

Dr. paed., Daugavpils
Universitātes profesore
dzintra.ilisko@du.lv

Margarita NESTEROVA

Dr. psych., Daugavpils
Universitātes pētniece
margarita.nesterova@du.lv

Aleksandra KACMAREK

PhD, War Studies University,
Warsaw, Poland
a.kaczmarek@akademia.mil.pl

Regīna KOKINA

Mg. psych., Daugavpils
Universitātes doktorante
r.kokina@gmail.com

Manuela TVARONAVIČIENĖ

Prof., Dr., Department of
Business Technology and
Entrepreneurship, Vilnius
Gediminas Technical University,
Vilnius, Lithuania
manuela.tvaronaviciene@vgtu.lt

Vineta PRIEKULE

Daugavpils Universitātes
magistrante
priekule.vineta@gmail.com

Santa ZĪMELE

Dr. psych., Daugavpils
Universitātes docente
santa.vorone@gmail.com

Tatjana UZOLE

Dr. Psych, Daugavpils
Universitātes docente
tatjana.uzole@du.lv

Elina UZOLE

Daugavpils Universitātes
maģistrante
elina_uzole@inbox.lv

Nour NASSAR

Department of Business
Technology and
Entrepreneurship, Vilnius
Gediminas Technical University,
Vilnius, Lithuania
nour.nassar@vgtu.lt

VISPĀRĪGĀS PRASĪBAS ZINĀTNISKAM RAKSTAM

Raksta apjoms: 9–12 lpp (A4 formātā).

Raksta manuskipts iesniedzams pa elektronisko pastu ikgadeja.konference@du.lv. Teksts jāsaliek, izmantojot *Times New Roman* šriftu (*MSWord*); burtu lielums – 12 punkti, intervāls starp rindām – 1,5. Teksta attālums no kreisās malas – 3,5 cm, no labās malas – 2,5 cm, no apakšas un no augšas – 2,5 cm. Ja tiek izmantotas speciālās datorprogrammas, tad tās iesniedzamas kopā ar rakstu.

Raksta anotācija: raksta sakumā tūlīt pēc tā nosaukuma jāievieto informatīva anotācija. Anotācijā jānorāda raksta mērķis un uzdevumi, jāformulē pētijuma problēma, jāparāda novitāte un jāsniedz galvenie secinājumi. Atsevišķā rindkopā jānorāda atslēgas vārdi (termini, kas izsaka rakstā aplūkoto jautājumu būtību). Nepieciešams arī šo atslēgas vārdu tulkojums valodā, kurā ir kopsavilkums.

Raksta kopsavilkums: Rakstiem latviešu valodā kopsavilkums jāsagatavo angļu vai krievu valodā; rakstiem angļu valodā jāpievieno kopsavilkums latviešu vai krievu valodā; rakstiem krievu valodā jāpievieno kopsavilkums latviešu vai angļu valodā.

Raksta valoda: literāra, terminoloģiski precīza. Ja autors gatavo rakstu svešvalodā, tad viņam pašam jārūpējas par raksta teksta valodniecisko redīgēšanu, konsultējoties pie attiecīgās sociālo zinātņu nozares speciālista – valodas nesēja. *Raksti, kuru valoda neatbilst pareizrakstības likumiem, netiks izskatīti un recenzēti.*

Raksta zinātniskais aparāts (atsauces un piezīmes, bibliogrāfija, tabulas, shēmas, diagrammas, grafiki utt.). Atsaucēs ievietojamas tekstā pēc šāda parauga: (Turner 1990); (Mills 1998); (Bela 1997). Piezīmes un skaidrojumi ievietojami raksta beigās. Tabulas, grafiki, shēmas, diagrammas un citi ilustratīvie materiāli noformējami, norādot materiāla avotu, nepieciešamības gadījumā arī atzīmējot tabulu, grafiku, shēmu izveides (aprēķināšanas, datu summēšanas utt.) metodiku. Visiem tādiem materiāliem ir jābūt ar kārtas numuriem un virsrakstiem. Materiāliem jāizveido to elektroniskā versija un jāiesniedz konferences organizatoriem pa e-pastu ikgadeja.konference@du.lv.

References (rakstā izmantoto iespieddarbu saraksts) jāveido un jānorādīt precīzi pēc šādiem paraugiem:

Monogrāfijām (grāmatām un brošūrām):

Turner, J. H. (1974) *The Structure of Sociological Theory*. Homewood (Illinois): The Dorsey Press.

Mills Ch. R. (1998) Sociologicheskoe voobrazhenie. Moskva: Strategiya. (In Russian)

Rakstiem krājumos:

Turner, R. H. (1990) "A Comparative Content Analysis of Biographies." In: Øyen, E., ed. *Comparative Methodology: Theory and Practice in International Social Research*. London, etc.: Sage Publications. pp. 134–150.

Rakstiem žurnālos:

Bela B. (1997) Identitātes daudzbalsiba Zviedrijas latviesu dzivesstastos. *Latvijas Zinatnu Akademijas Vestis*, A, 51, Nr. 5/6, 112.–129. lpp. (In Latvian)

Shmitt K. (1992) Pomyatie politicheskogo. *Voprosi sotsiologii*, № 1, str. 37–67. (In Russian)

Rakstiem laikrakstos:

Strazdins I. (1999) Matematiki pasaule un Latvija. *Zinatnes Vestnesis*, 8. marts. (In Latvian)

Materiāliem no interneta:

Soms H. *Vestures informatika: Saturs, struktura un datu baze Latgales dati*. (In Latvian) Pieejams: <http://www.dpu.lv/LD/LDpublik.html> (skat. 20.10.2002).

References sakārtojamas autoru uzvārdu vai nosaukumu (ja autors ir institūcija) latīņu alfabēta secībā.

RAKSTI, KURI NEATBILST PRASĪBĀM, NETIKS PUBLICĒTI!

GENERAL REQUIREMENTS FOR THE PAPER

The size of the article: 9–12 ph. (A4 format).

The manuscript of the article is to be submitted by e-mail ikgadeja.konference@du.lv. The text should be typed using MS Word *Times New Roman*; the size of letters 12, the interval between lines 1,5. Left margin 3,5 cm; right margin 2 cm; from the top and from the bottom 2,5 cm. If were used special computer programs, they are to be submitted together with the article.

Abstract of the article: in the beginning of the article after title is to be located abstract of the article. In the abstract should be indicated aim, tasks, problem of the research, novelty of the research and main conclusions. The the separate paragraph shoud be noted key words (terms that reveal the essence of the issues discussed in the article).

Key words should be translated on the language, in which is written abstract of the article.

Summary of the article: for articles in Latvian summary should be prepared in English or Russian; for articles in English summary should be prepared in Latvian or Russian and for articles in Russian summary should be prepared in English or Latvian.

Language of the article: literary, terminologically precise. If the author is preparing the article in a foreign language, the author is responsible for the quality of the language. Author can ask consultation of specialist of relevant social sciences. *Articles in which the language will not follow the rules of spelling, will not be accepted for reviewing.*

Scientific appliance of the article: (references and remarks, bibliography, tabeles, diagrams, charts, graphs and etc.). References in the article should be placed according to this pattern: (Turner 1990); (Mills 1998); (Bela 1997). Remarks and explanations should be placed at the end of the article. Tables, graphs, diagrams, charts and other illustrative materials in the article should be presented indicating the source of the material and, if necessary, the methods applied to draw up tables, graphs, diagrams, charts (calculation, data summarizing and etc.). All materials should have a number and the title. For these materials should be prepared electronic version, which is to be submitted to Conference Team by e-mail ikgadeja.konference@du.lv

References (the list of sources used in the article) formed and executed in accordance with these samples:

For monographies (books and brochures):

Turner, J. H. (1974) *The Structure of Sociological Theory*. Homewood (Illinois): The Dorsey Press.

Mills Ch. R. (1998) *Sociologicheskoe voobrazhenie*. Moskva: Strategiya. (In Russian)

Collected articles:

Turner, R. H. (1990) "A Comparative Content Analysis of Biographies." In: Øyen, E., ed. *Comparative Methodology: Theory and Practice in International Social Research*. London, etc.: Sage Publications. pp. 134–150.

Articles in journals:

Bela B. (1997) Identitātes daudzbalsiba Zviedrijas latviesu dzīvesstastos. *Latvijas Zinatnu Akademijas Vestis*, A, 51, Nr. 5/6, 112.–129. lpp. (In Latvian)

Shmitt K. (1992) Pomyatie politicheskogo. *Voprosi sociologii*, № 1, str. 37–67. (In Russian)

Articles in newspapers:

Strazdins I. (1999) Matematiki pasaule un Latvija. *Zinatnes Vestnesis*, 8. marts. (In Latvian)

Materials from the Internet:

Soms H. *Vestures informatika: Saturs, struktura un datu baze Latgales dati*. (In Latvian) Pieejams: <http://www.dpu.lv/LD/LDpublik.html> (skat. 20.10.2002).

References should be compiled in the Roman alphabet's order according to the authors' names or titles (if the institution is the author).

THE ARTICLES, WHICH DO NOT COMPLY WITH THE GENERAL REQUIREMENTS, WILL NOT BE PUBLISHED!

Atbildīgā par izdevumu: Margarita Nesterova

Maketētāja: Vita Štotaka

Izdevējdarbības reģistr. apliecība Nr. 2-0197.
Iespiests DU Akadēmiskajā apgādā “Saule” –
Vienības iela 13, Daugavpils, LV-5401, Latvija.